

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ 93
Θεσμοί και Ίδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Voltaire
Montesquieu
Réal de Curban

Ουόλταϊρος
Μοντεσκιού
‘Ρεάλ

Νεότερες έρευνες για την παρουσία τους
στόν έλληνικό ιδεολογικό χώρο
τόν 18ο αιώνα

ΑΘΗΝΑ 2007

Στο εξώφυλλο:
Paul Klee, «Βλέμμα από το κόκκινο» (λεπτομέρεια)
Βέρνη, Κέντρο Paul Klee.

Voltaire
Montesquieu
Réal de Curban

Ουολταΐρος
Μοντεσκιού
‘Ρεάλ

ΑΠΟ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

- *Quelques hypothèses pour l'étude des origines de la pensée politique grecque post-byzantine (1453-1484). Le processus de transformation du concept de "bien commun" en rapport avec l'idéologie née après la Prise de Constantinople*, Παρίσι 1976.
- *Τὸ Μέγα Νόμιμον. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ μεταβυζαντινοῦ δημοσίου δικαίου*, Ἀθήνα 1978.
- *Ἡ ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στὴν «τουρκοκρατούμενη» ἑλληνικὴ κοινωνία*, τ. 1: *Ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας ἰδεολογίας*, Ἀθήνα 1980· τ. 2: *Ἡ πρώτη μετακένωση*, Ἀθήνα 1983.
- *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγὴ καὶ ἓνα τεκμήριο*, τ. 1 (μετὰ τὴ συνεργασία τοῦ Π. Δ. Μιχαηλάρη), Ἀθήνα 1987.
- *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση στὴν τουρκοκρατούμενη ἑλληνικὴ κοινωνία. Ἀντιδράσεις στὰ 1798*, Ἀθήνα 1989. [= *La Révolution française et ses répercussions dans la société grecque sous domination ottomane. Réactions en 1798*, Ἀθήνα 1997.]
- *Ὁ "Ἱερὸς Κῶδιξ" τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β' μισὸ τοῦ 17 αἰῶνα: Τὰ μόνον γνωστὰ σπαράγματα*, Ἀθήνα 1992.
- *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθήνα 1999.
- *Ἀφιερῶματα καὶ δωρεές τὸν 16ο αἰ. στὴ Μ. Ἐκκλησία. Θεσμικὲς ὄψεις τῆς εὐσέβειας (μετὰ τὴ συνεργασία τῆς Μάχης Παΐζη)*, Ἀθήνα 2002.
- *Πὰ τοὺς Φαναριῶτες. Δοκιμὲς ἐρμηνείας & Μικρὰ ἀναλυτικά*, Ἀθήνα 2003.
- *Μετὰ τὴν Κατάκτηση. Στοχαστικὲς προσαρμογὲς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σὲ ἀνέκδοτη ἐγκύκλιο τοῦ 1477 (μετὰ τὴ συνεργασία τῆς Μάχης Παΐζη)*, Ἀθήνα 2006.

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ 93
Θεσμοί και Ίδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Voltaire Ουόλταϊρος
Montesquieu Μοντεσκιού
Réal de Curban Ρεάλ

Νεότερες έρευνες για την παρουσία τους
στόν έλληνικό ιδεολογικό χώρο
τόν 18ο αιώνα

ΑΘΗΝΑ 2007

Ἡ ἔκδοση πραγματοποιήθηκε με τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση
τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ

ISBN 978-960-7916-58-7

Περιεχόμενα

Πρόλογος	9
I. Ὁ Εὐγένιος Βουλγαρης ἀναγνώστης τῶν <i>Nouveaux Mélanges</i> τοῦ Βολταίρου	13
II. Ἡ τύχη τοῦ Βολταίρου στὴν Ἑλλάδα. Νεότερα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα	31
III. Ἕνας Montesquieu στὰ ἑλληνικά «ἐκ τῆς ρωσικῆς διαλέκτου». Μιὰ ὑπόθεση γιὰ τὴ μετάφραση τῶν <i>Considérations</i> στὰ 1796	59
IV. Ρήγας καὶ Montesquieu. Σκέψεις γύρω ἀπὸ τὴ μετάφραση στὰ ἑλληνικά τοῦ <i>Esprit des lois</i> ποὺ λανθάνει	83
V. Καταρτζῆς καὶ Réal de Curban. Ὅτι δὲν μεταφράστηκε ἀπὸ τὰ «Πολιτικά»	101
Ἄντὶ ἐπιλόγου	127
Γενικὸ εὐρετήριο	133

Πρόλογος

Τρεῖς ανέκδοτες μελέτες καὶ δύο ἀνακοινώσεις σὲ ἐπισημονικὰ συνέδρια ἀποτελοῦν τὸ ὕλικό μὲ τὸ ὁποῖο οἰκοδομήθηκε τὸ νέο αὐτὸ δημοσίευμα τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία».

Ἐκεῖνο πὸ ἐνοποιεῖ καὶ δικαιολογεῖ τὴ συστέγαση τῶν πέντε αὐτῶν ἐργασιῶν εἶναι ἡ συνάφεια τῶν ἀντικειμένων τους: ἀσχολοῦνται ὅλες μὲ πτυχὲς τῆς ἰδεολογικῆς παρουσίας τῶν τριῶν αὐτῶν Γάλλων διανοητῶν καὶ συγγραφέων τοῦ αἰῶνα τῶν Φώτων στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ ὀρίζοντα τοῦ 18ου αἰῶνα· καὶ ἐκεῖνο πὸ ἐπιτρέπει, πὸ νομιμοποιεῖ τὶς ἐργασίες αὐτὲς νὰ παρουσιάζονται ὡς δημοσίευμα ἑνὸς ἐρευνητικοῦ προγράμματος εἶναι ἡ πρωτοτυπία τους.

Δὲν εἶναι βέβαια ἡ πρώτη φορὰ πὸ ἡ παρουσία, ἡ «τύχη» τοῦ Voltaire ἢ τοῦ Montesquieu ἢ τοῦ Réal de Cuirban στὸν ἑλληνικὸ ἰδεολογικὸ ὀρίζοντα τοῦ 18ου αἰῶνα γίνεται ἀντικείμενο ἔρευνας. Ἔχουν γραφεῖ πολλά καὶ σημαντικά· θεώρησα ὡστόσο πῶς ἔχω νὰ εἰσφέρω κάποια νέα στοιχεῖα. Ἐξηγοῦμαι· ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης εἶναι ὁ πρῶτος πὸ μετέφρασε στὰ ἑλλη-

νικά ἔργα τοῦ Βολταίρου. Εἶναι ἐπίσης γνωστό πὼς στὸ πόνημά του *Στοχασμοὶ εἰς τοὺς κρισίμους Καιροὺς, τοῦ Κράτους τοῦ Ὄθωμανικοῦ*, ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν Πετρούπολη τὸ 1772, χρησιμοποιεῖ δύο ἀκόμα ἔργα τοῦ Γάλλου «φιλοσόφου» —μεταφράζοντας μάλιστα σύντομα ἀποσπάσματά τους. Δὲν ἦταν ὁμως γνωστὴ ὡς τώρα ἡ φιλολογικὴ ταυτότητα τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα, καθὼς ὁ Βούλγαρος παρέπεμπε σὲ αὐτὸ μὲ ἓναν τρόπο δυσνόητο. Ἡ ἀποκάλυψη πὼς ὁ Εὐγένιος εἶχε προσφύγει στὴν προσφιλή του μέθοδο, τὴ δημιουργία ἑνὸς νεολογισμοῦ, γιὰ νὰ ἀποδώσει στὰ ἑλληνικὰ μιὰ λέξη ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου, μοῦ ἔδωσε τὴν αἴσθηση πὼς εἰσφέρω μιὰ ψηφίδα στὰ ὅσα γνωρίζαμε ὡς τώρα καὶ γιὰ τὶς ἀναγνώσεις τοῦ Βούλγαρη καὶ γιὰ τὴ λεξιλαγνεῖα του. Ἡ τύχη τοῦ Βολταίρου στὴν Ἑλλάδα —καὶ γενικότερα στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη— ἦταν τὸ ἀντικείμενο μελετῶν δυὸ σημαντικῶν ἐρευνητῶν, τῆς Ἀριάδνης Καμαριανοῦ καὶ τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ. Τὸ γεγονός πὼς καὶ οἱ δύο αὐτοὶ διακεκριμένοι ἱστορικοὶ τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς παιδείας, παρ' ὅλες τὶς προσπάθειές τους, δὲν εἶχαν κατορθώσει νὰ ἐντοπίσουν τὴ φιλολογικὴ καὶ ἰδεολογικὴ προέλευση ἑνὸς ἑλληνικοῦ κειμένου ποὺ δημοσιεύτηκε στὴ Βενετία στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, κειμένου ἀντιρρητικῶν τῶν ἰδεῶν τοῦ Βολταίρου, μοῦ ἔδωσε τὴν ἐντύπωση, ὅταν οἱ δικές μου ἔρευνες μὲ ὀδήγησαν στὸν ἐντοπισμὸ τῶν στοι-

χείων αὐτῶν, πὼς εἰσφέρω κάτι νέο. Τὸ εὔρημά μου τὸ ἀνακοίνωσα τὸ 2001 καὶ βλέπει ἐδῶ καὶ πάλι τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας, ἐμπλουτισμένο μὲ κάποια νέα στοιχεῖα.

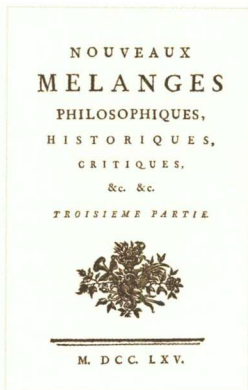
Ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ δεύτερη καὶ μερική μετάφραση στὰ ἑλληνικά τοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu, *Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, πὸν δημοσιεύτηκε στὴ Βενετία τὸ 1796, ἔγινε ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ρωσικὴ δὲν ἔχει, ὅσο γνωρίζω, διατυπωθεῖ. Τὴ διατυπώνω καὶ τὴ δημοσιεύω ἐδῶ μαζὶ μὲ μιὰν ἄλλη ὑπόθεση, πὸν εἶχα ἀνακοινώσει γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1998, σχετικὴ μὲ τὴν τύχη τῆς μετάφρασης ἑνὸς ἄλλου ἔργου τοῦ Montesquieu, τοῦ *De l'esprit des lois*, τὸ ὁποῖο ὁ Ρήγας δήλωνε τὸ 1790 ὅτι τὸ ἔχει «μισομεταφρασμένον». Ἐπιχειρῶ μιὰν ἄλλη ἐρμηνεῖα ἀπὸ τὴν αὐτονόητη, ὅτι δὲν πρόλαβε νὰ τὴ συμπληρώσει καὶ νὰ τὴν ἐκδώσει.

Τὸ ὅτι ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς μετέφρασε στὰ ἑλληνικά δύο τόμους ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Gaspard Réal de Curban, *La Science du gouvernement*, εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Καταρτζῆ πὸν οἱ ἔρευνες, κυρίως, τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ τὰ ἔφεραν στὸ φῶς. Ἐκεῖνο πὸν δὲν ἐντόπισε ὁ Δημαρᾶς ἢ δὲν ἔτυχε νὰ τὸ ἀναφέρει—καὶ κατὰ συνέπεια δὲν εἶναι γνωστὸ καὶ σὲ ἐκείνους πὸν ἀπλῶς τὸν ἀντιγράφουν— εἶναι ὅτι ὁ Καταρτζῆς παρέλειψε νὰ ἀποδώσει στὰ ἑλληνικά δύο σημαντικὰ κεφάλαια ἀπὸ τοὺς δύο τόμους τοῦ ἔργου τοῦ Ρεάλ.

πὸν μετέφρασε: ἀπὸ τὸν πρῶτο τόμο, παρέλειψε ἐκεῖνο πὸν μιᾷ γιὰ τοὺς Ρωμαίους καὶ ἀπὸ τὸν δεύτερο, ἐκεῖνο πὸν ἀναφέρεται στοὺς Τούρκους. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἔρχονται στὸ φῶς μαζί μὲ ὅσα προσπαθοῦν νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν ἀναστολή τῆς μετάφρασης καὶ τῶν ὑπόλοιπων τόμων τοῦ ἔργου καὶ τὴ μὴ δημοσίευση ὅσων εἶχαν ἤδη μεταφραστεῖ.

Πέντε λοιπὸν μελέτες, πὸν φιλοδοξοῦν νὰ χαρακτηριστοῦν πρωτότυπες, δημοσιεύονται μαζί. Τὸ βιβλίο ὡστόσο αὐτὸ δὲν κλείνει μὲ Ἐπιλεγόμενα, ἀλλὰ μὲ τὴν παρουσίαση, ἀντὶ ἐπιλόγου, ἑνὸς αἰνίγματος πὸν ἀφορᾷ τὴν παρουσία ἑνὸς τέταρτου διανοητῆ τοῦ 18ου αἰῶνα στὸν ἑλληνικὸ ἰδεολογικὸ χῶρο, τοῦ Ρουσσώ. Τὸ αἶνιγμα ἀφορᾷ τὰ ἔργα τοῦ πολίτη τῆς Γενεύης πὸν ρητὰ ἀναφέρει ὁ Χριστόδουλος Παμπλέκης πὸς διάβασε, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχει ἀποκρυπτογραφηθεῖ ἢ φιλολογικῆ τους ταυτότητα. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ βιβλίο κλείνει ὄχι μὲ τὴ λύση ἑνὸς αἰνίγματος ἀλλὰ μὲ τὴ διατύπωση ἑνὸς νέου ζητούμενου.

Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης
ἀναγνώστης τῶν *Nouveaux Mélanges*
τοῦ Βολταίρου

I

Οί σχέσεις τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη μὲ τὸν Βολταῖρο ἔχουν καταγραφεῖ: εἶναι γνωστὲς οἱ κρίσεις ποῦ ὁ Ἑπτανήσιος λόγιος ἔχει διατυπώσει δημόσια γιὰ τὸν Γάλλο διανοούμενο¹ καὶ ἔχουν καταρχὴν ἐντοπιστεῖ τὰ ἔργα τοῦ Βολταίρου ποῦ ὁ Βούλγαρης μετέφρασε

1. «Ὁ καθ' ἡμᾶς ἐν εὐκλείᾳ τῇ ἐκ τῶν λόγων περιῶν Οὐολταῖρος» στὰ 1766 (*Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συναρτισθεῖσα...*, Λιψία, σ. 311)· «Ὁ Βολτάριος πάντοτε εἶναι Βολτάριος, καλὰ κακοῖς συναναφέρων ἐν τοῖς ἑαυτοῦ πονήμασι, καὶ συγκαταμινγὺς μὲ τὰ ἄξια παραδοχῆς καὶ ἐπαίνου τὰ ἀποστροφῆς καὶ μέμψεως ἄξια» στὰ 1768 (*Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας δοκίμιον ἱστορικὸν καὶ κριτικὸν... καὶ Σχεδιάγραμμα περὶ τῆς ἀνεξιθρησκείας*, [Λιψία,] σ. 5 χ.ἀ.)· «συγγραφεὺς περιώνυμος» στὰ 1772 (*Στοχασμοὶ εἰς τοὺς κρισίμους Καιροὺς, τοῦ Κράτους τοῦ Ὀθωμανικοῦ*, [Πετρούπολη,] σ. 35)· «ὁ... ἐν τῷ Μουσολήπτων θιάσῳ ἐνδιαπρέψας Οὐολταῖριος» στὰ 1786 (... *Τῶν Γεωργικῶν Πουβλίον Οὐιργυλίον Μάρωνος τὰ δ' βιβλία ἐν ἡρωϊκῷ τῷ μέτρῳ Ἑλληνιστὶ ἐκφρασθέντα...*, Πετρούπολη, [Βιβλίον Γ'] σ. 9–10)· «Βολτάρης... ἀπὸ τὰ μεγάλα, καὶ ἐξάκουστα ἐπὶ δυσσεβείᾳ ὀνόματα» στὰ 1791 (*Ἐπιστολὴ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως... πρὸς ἀναίρεσιν τινὸς φληνάφου δυσσεβοῦς, Βιέννη, σ. 7*), κ.λπ.

στά έλληνικά² ή άπλώς τά χρησιμοποιήσε σέ δημοσιεύματά του³.

Στά ήδη γνωστά και καταγεγραμμένα, θα ήθελα νά προσθέσω ένα άκόμα στοιχείο πού, όσο γνωρίζω, έχει διαφύγει τής προσοχής τών μελετητών του Νεοελληνικού Διαφωτισμοϋ: τó τρίτομο έργο του Βολταίρου *Nouveaux Mélanges*, πού δημοσιεύτηκε στή Γενεύη τó 1765, διαβάστηκε, έν μέρει τουλάχιστον, άπό τόν Βούλγαρη και χρησιμοποιήθηκε σέ έργο του πού εκδόθηκε τó 1772.

Γιά νά φέρω στήν επιφάνεια αυτό τó νέο στοιχείο, δέν θα παρουσιάσω μόνο τά τεκμήρια πού τó άποδει-

2. Βλ. πρόχειρα τόν κατάλογο πού δίνει ó STEPHEN K. BATALDEN, *Catherine II's Greek prelate: Eugenios Vulgaris in Russia, 1771-1806*, Νέα Ύόρκη 1982, σ. 169-170 και τόν άνάλογο του DANIEL STIERNON, «Eugène Boulgaris», *La théologie byzantine et sa tradition*, τ. 2: (XIIIe-XIXe s.) sous la direction de CARMELLO GIUSEPE CONTICELLO & VASSA CONTICELLO, Turnhout 2002, σ. 774-778.

3. Ύπάρχουν ώστόσο και κάποιες διχογνωμίες. Για παράδειγμα, ó Μ. ΚΝΑΡΡ, *Evjenios Vulgaris im Einfluss der Aufklärung. Der Begriff der Toleranz bei Vulgaris und Voltaire* [Bochumer Studien zur Neugriechischen und Byzantinischen Philologie VI], Άμστερνταμ 1984, σ. 66 ύποστηρίζει πώς ó Βούλγαρης δέν είχε γνώση του δοκιμίου του Βολταίρου «Traité sur la Tolérance» όταν συνέτασε τó δικό του «Σχεδιάσμα περι άνεξιθηρησκείας ήτοι περι τής άνοχής τών έτεροθρήσκων» αντίθετα ή Conticello ύποστηρίζει πώς τó γνώριζε: VASSA S. CONTICELLO, «Eugénios Vulgaris, *Essai sur la Tolérance* (1768)», *Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon* 5 (1998), 212. Θα επανέλθω στο ζήτημα αυτό κλείνοντας αυτή τή μελέτη.

κνύουν, θὰ προσπαθήσω, παράλληλα, νὰ ἐρμηνεύσω τὸ γιατί οἱ μελετητὲς τῆς σκέψης τοῦ Ἑπτανήσιου λόγιου δὲν εἶχαν κατορθώσει ὡς τώρα νὰ τὸ ἐντοπίσουν. Θὰ ἀρχίσω ἀπὸ αὐτὸ τὸ τελευταῖο ζητούμενο.

II

Στὸ ἔργο πού ὁ Βούλγαρης ἔγραψε στὰ ἑλληνικά καὶ δημοσίευσε στὴν Πετρούπολη τὸ 1772 μὲ τὸν τίτλο *Στοχασμοὶ εἰς τοὺς κρισίμους Καιροὺς, τοῦ Κράτους τοῦ Ὁθωμανικοῦ*⁴, ἀναφέρει ρητὰ ὅτι χρησιμοποιεῖ δύο ἔργα τοῦ Βολταίρου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μάλιστα μεταφράζει στὰ ἑλληνικά δύο ἀποσπάσματα.

Ἡ ἀποκάλυψη τῆς ταυτότητας τοῦ πρώτου εἶναι εὐκόλη, καθὼς ὁ Βούλγαρης ἀποδίδει στὰ ἑλληνικά τὸν τίτλο τοῦ ἔργου μὲ εὐκρίνεια. Ἡ παραπομπή του εἶναι: «Οὐολταῖρος. Ἐν τοῖς Χρονικ. τοῦ Ἱμπερίου»⁵, ἀναγραφή πού εὐκόλα μᾶς ὀδηγεῖ στὸ ἔργο *Annales de l'Empire, depuis Charlemagne* τοῦ Βολταίρου· καὶ καθὼς ὁ Βούλγαρης ἀναφέρει καὶ τὴν ἔκδοση ἀπὸ

4. Στὸ δημοσίευμα δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Βούλγαρη ὡς συγγραφέα οὔτε ὁ τόπος ἔκδοσής του, γίνεται ὁμως γενικά δεκτὸ πὼς εἶναι ἔργο τοῦ Βούλγαρη τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε στὴν Πετρούπολη τὸ 1772· βλ. τὴν τελευταία σχετικὴ μελέτη γιὰ τὸ θέμα, ὅπου παραπομπὲς καὶ στὴν προηγούμενη βιβλιογραφία, ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Συμπληρωματικὰ περὶ τῶν “Στοχασμῶν” τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη», *Ὁ Ἑρανοστῆς* 23 (2001) —Μνήμη Ἄλκη Ἀγγέλου—, 316 ἑπ.

5. *Στοχασμοὶ...*, σ. 13, σημ. *.

τήν ὁποία ἀντλεῖ τὸ χωρίο πού τὸν ἐνδιαφέρει: «Ἔκδ. ἐν Βασιλ. Τόμ. Α. Σελ. 5, 6», μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι πὼς πρόκειται γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου πού πραγματοποιήθηκε στὴ Βασιλεία τὸ 1753.

Τὸ δεύτερο ἔργο τοῦ Βολταίρου τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖ ὁ Βούλγαρης παρουσιάζεται μὲ τὸν ἀκόλουθο, λιγότερο εὐκρινῆ, τρόπο: «Οὐολταῖρ. Νέ. Μισγάγ. Φιλοσ. Ἱστορ. Κριτ. Μέρ. Γ. περὶ ὠφελ. τῆς Ἱστορ. Σελ. 188»⁶. Δυσνόητο δηλαδὴ εἶναι ἐκεῖνο τὸ «Νέ. Μισγάγ.», διότι ἀπὸ τίς ἄλλες συντεταγμένες λέξεις μπορεῖ εὐκόλα νὰ ὑποθέσει κάποιος πὼς πρόκειται γιὰ κάποιο ἔργο τοῦ Βολταίρου πού στὸν τίτλο του ἔχει τοὺς ὄρους «Φιλοσοφία», «Ἱστορία», «Κριτική» καὶ πού στὸ τρίτο μέρος του πραγματευόταν τὰ «Περὶ τῆς ὠφελείας τῆς Ἱστορίας».

Σὲ ἀρκετὰ βέβαια ἔργα τοῦ Βολταίρου ὑπάρχουν

6. *Στὸ ἴδιο*, σ. 35, σημ. **. Ἦς σημειωθεῖ πὼς τὸ ἴδιο αὐτὸ τὸ πόνημα τοῦ Βούλγαρη γνώρισε δύο ἐπανεκδόσεις τὸν 19ο αἰώνα, χωρὶς καὶ στίς δύο αὐτὲς ἐκδόσεις νὰ ἀποσαφηνιστεῖ ἡ δυσνόητη παραπομπή πού ὑπάρχει στὴν πρώτη ἔκδοση: *Στοχασμοὶ εἰς τοὺς παρόντας κρισίμους καιροὺς τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους*, Κέρκυρα, Τυπογραφεῖον Σχερία, 1851, σ. 41, καὶ στὴν ἴδια πόλη καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο Τυπογραφεῖο τὸ 1854 (ἡ σχετικὴ παραπομπή καὶ πάλι στὴ σ. 41)· γιὰ τὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα καὶ τὰ σωζόμενα ἀντίτυπα τῶν δύο αὐτῶν ἐκδόσεων βλ. Δ. ΓΚΙΝΗΣ – ΒΑΛ. ΜΕΞΑΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800–1864*, τ. 2, Ἀθήνα 1941, σ. 320, ἀρ. 5566 καὶ σ. 425, ἀρ. 6338. Ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1854 σώζεται καὶ στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ ΚΝΕ/ΕΙΕ.

κάποιοι από τους πιό πάνω ὄρους, τὸ κλειδί κατὰ συνέπεια γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς φιλολογικῆς ταυτότητας τοῦ ἔργου εἶναι ἡ κατανόηση τῶν δύο πρώτων συντετμημένων λέξεων. Ἡ λύση εἶναι ἡ ἀκόλουθη.

Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀγάπη ποὺ ἔτρεφε ὁ Βούλγαρης γιὰ τοὺς νεολογισμοὺς· τοῦ ἄρесе εἶτε νὰ δημιουργεῖ νέες λέξεις εἶτε νὰ προσδίδει νέο περιεχόμενο σὲ λέξεις ἀρχαῖες⁷. Στὴν περίπτωση τῆς ἀπόδοσης στὰ ἑλληνικὰ ἐνὸς ὄρου ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου ἔχουμε μιὰ τέτοια ἐκδήλωση, ποὺ προσγράφεται στὴ δεύτερη ἔκφανση τῶν νεολογισμῶν: σὲ μιὰ λέξη τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ λεξιλογίου δίνει ἕνα νέο περιεχόμενο.

Συγκεκριμένα· ἡ λέξη «μισγάγκεια» προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ λεξιλόγιο, χρησιμοποιεῖται ἤδη στὴν *Ιλιάδα*, καὶ σημαίνει τὸν τόπο συνένωσης κοιλάδων, ὅπου συναθροίζονται τὰ νερὰ ποταμῶν, ὅ,τι ὁ Καζαντζάκης καὶ ὁ Κακριδῆς θὰ ἀποδώσουν

7. Στὴν καταγραφή τῶν νέων λέξεων ποὺ ἐπιχείρησε τὸν 19ο αἰῶνα ὁ ΣΤΕΦΑΝΟΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπὸ Λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήνα 1900, ἡ παρουσία τοῦ Βούλγαρη μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ πληθωρική. Πὰ τὴν ἐπιρροή ποὺ ἄσκησε σὲ μαθητὲς του βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Νεολογισμοὶ στὴν “Πολιτικὴ σχέδη”», *Ἐρραριστής* 19 (1993), 332–334. Ὁ Σέργιος Μακραῖος, στὸν ὁποῖον ἀποδίδεται τὸ ἔργο «Πολιτικὴ σχέδη», ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη στὴν Ἀθωνιάδα.

στά νεοελληνικά ως «συλλάγκαδο»⁸. Ὁ Βούλγαρης

8. Βλ. τὸ λήμμα «μισγάγκεια» στὸ Λεξικὸ τῶν Liddell καὶ Scott, ὅπου παραπομπὴ στὸ ὀμηρικὸ χωρίο: «ὡς δ' ὅτε χεῖμαρροι ποταμοὶ κατ' ὄρεσφι ῥέοντες / ἔς μισγάγκειαν συμβάλλετον ὄβριμον ὕδωρ» (*Ιλιάδα* Δ 452–453)· τὸ ἀντίστοιχο χωρίο σὲ νεοελληνικὴ ἀπόδοση: «Καθὼς φουσκώνουν ξεροπόταμα κι ἅπ' τὰ βουνά κυλοῦνε / καὶ σμίγουν κάτω στὸ συλλάγκαδο τὰ ξέχειλα νερά τους», *Ὀμήρου Ἰλιάδα*. Μετάφραση Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ – Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΑΔΗ, Ἀθήνα 1979, σ. 66. Ὁ Πλάτων χρησιμοποιεῖ καὶ αὐτὸς τὸν ὀμηρικὸ ὄρο (*Φίληβος* 62d) χαρακτηρίζοντάς τον ποιητικὸ: «Μεθιῶ δὴ τὰς ξυμπάσας ῥεῖν εἰς τὴν τῆς Ὀμήρου καὶ μάλα ποιητικῆς μισγαγκείας ὑποδοχὴν;» εἶναι ἡ ἐρώτηση πού ὑποβάλλει ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης στὸν Πρώταρχο. Βλ. στὸ λήμμα τοῦ πιὸ πάνω Λεξικοῦ καὶ ἄλλες παραπομπές σὲ συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος πού χρησιμοποίησαν τὸν ὄρο. Μὲ τὴν ἔννοια πάντα τοῦ σημείου ὅπου συμβάλλουν καὶ ἀναμειγνύονται τὰ νερά τῶν ποταμῶν, ὁ ὄρος χρησιμοποιεῖται μεταφορικὰ καὶ τὸν 11ο βυζαντινὸ αἰῶνα: ὁ νομικὸς Εὐστάθιος ὁ Ρωμαῖος, στὸ ἔργο του πού παραδίδεται μὲ τὴν ἐπιγραφή «Ὑπόμνημα τοῦ κῆρ Εὐσταθίου τοῦ μαγίστρου», θέλοντας νὰ ἐπιχειρηματολογήσει ὑπὲρ τοῦ κωλύματος γάμου ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος ὑποστηρίζει πῶς καὶ στὸ βαθμὸ αὐτὸ διατηρεῖται ἡ «μίξις τοῦ αἵματος» καὶ ὁ γάμος ἀπαγορεύεται ἐπειδὴ «τὸ διχῆ ὄνεν αἷμα» μοιάζει μὲ «ποταμὸν ἕνα εἰς δύο μὲν διηρημένον, αὐθις δὲ συρρέοντα εἰς μισγάγκειαν». Τὸ χωρίο στὴν ἔκδ. ANDREAS SCHMINCK, «Vier eherechtliche Entscheidungen aus dem 11. Jahrhundert», *Fontes Minores III*, Φρανκφούρτη 1979, σ. 230 στ. 79–81. Πὰ τὸ θέμα τοῦ κωλύματος καὶ τὸν τρόπο πού θέτει τὸ θέμα ὁ Εὐστάθιος καὶ εἰδικότερα στὸ συγκεκριμένο χωρίο βλ. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγῳ συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, Ἀθήνα – Κομοτηνὴ 1985, σ. 63–73.

προσδίδει στην αρχαία αυτή λέξη νέο περιεχόμενο και τή χρησιμοποιεί για να αποδώσει στα ελληνικά τόν γαλλικό όρο «Mélanges» —ό,τι θα καθιερωθεί στα νεότερα χρόνια να αποδίδεται με τήν (έπίσης αρχαιοελληνική) λέξη «Σύμμεικτα»⁹. Τό «Νέ» πού προηγείται τοῦ «Μισγάγ.» εἶναι ἀπλῶς ἡ σύντμηση τοῦ ἐπιθέτου «νεωτέρα». Ὅλα ὁδηγοῦν στοῦ συμπέρασμα πῶς ὁ Βούλγαρης παραπέμπει στοῦ ἔργο τοῦ Βολταίρου *Nouveaux Mélanges philosophiques, historiques, critiques, &c., &c.*, πού δημοσιεύτηκε στή Γενεύη, με αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἐπιγραφή, τό 1765.

9. Βλ. τὰ σχετικά χωρία στοῦ οἰκείο λήμμα τοῦ Λεξικοῦ τῶν Liddell καί Scott. Θυμίζω πῶς ὁ Κοραῆς στήν *Ὑλη Γαλλογραμμικοῦ Λεξικοῦ*, ἔργο του πού δημοσίευσε μετὰ τό θάνατό του ὁ Μάμουκας, ἀποδίδει τόν ὄρο «Mélanges» ὡς «Σύμμικτα», καί ὅταν συνοδεύεται ἀπό τόν ἐπιθετικό προσδιορισμό «de Littérature» ὡς «Ἄτακτα»· βλ. ΑΝΔΡΕΑ Ζ. ΜΑΜΟΥΚΑ (ἐπιμ.), *Ἀδαμαντίου Κοραῆ τὰ μετὰ θάνατον εὐρεθέντα συγγράμματα...*, τ. 1, Ἀθήνα 1881, σ. 218. Βλ. καί ὅσα ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς γράφει στά «Προλεγόμενα» τοῦ ἔργου του *Ἄτακτα, ἤγουν παντοδαπῶν εἰς τήν ἀρχαίαν καί τήν νέαν ἑλληνικήν γλῶσσαν αὐτοσχεδίων σημειώσεων, καί τινων ἄλλων ὑπομνημάτων αὐτοσχεδίου συναγωγῆ*, τ. 1, Παρίσι 1828, σ. α' ἐπ., γιά νά δικαιολογήσει τήν ἐπιλογή τοῦ ὄρου πού χρησιμοποίησε γιά νά ἐπιγράψει τό ἔργο του. Πρέπει νά ἐπισημανθεῖ πῶς ὁ Κοραῆς στήν ἀπαρίθμηση τῶν ὄρων πού ἀπέδωσαν τόν ὄρο «Mélanges» στά ἑλληνικά —ἢ θά μπορούσαν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τό σκοπό αὐτό— δέν ἀναφέρει τό νεολογισμό τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη «μισγάγεια».

Ἄν τώρα ξαναδιαβάσουμε τὴν παραπομπὴ πού δίνει ὁ Βούλγαρης μὲ βάση αὐτὲς τὶς ὑποθέσεις, μποροῦμε εὐκολὰ νὰ συμπληρώσουμε ὅσα λείπουν ἀπὸ τὴ συντεταγμένη μορφή τοῦ τίτλου τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου πού δίνεται σὲ ἑλληνικὴ ἀπόδοση: «Νέ[α] Μισγάγ[κεια] Φιλοσ[οφική,] Ἱστορ[ική,] Κριτ[ική, κλπ., κλπ.]».

III

Ἡ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν παραπάνω ὑποθέσεων εἶναι ἡ προσφυγὴ στὸ γαλλικὸ πρωτότυπο καὶ ἡ ἀναζήτησις ἑνὸς τρίτου μέρους τὸ ὁποῖο νὰ πραγματεύεται τὰ «Περὶ ὠφελ[είας] τῆς Ἱστορ[είας]», καὶ στὴ σελίδα 188 τοῦ ὁποίου νὰ ὑπάρχει τὸ χωρίο στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Βούλγαρης.

Τὰ *Nouveaux Mélanges* εἶναι, ὅπως τὸ δηλώνει ἄλλωστε ἡ ἐπιγραφή τους, ἡ συναγωγὴ διαφόρων (συντομῶν καὶ ἐκτενέστερων) γραπτῶν τοῦ Βολταίρου πού ἀποφάσισε νὰ τὰ συγκεντρώσει καὶ νὰ τὰ (ἀνα)δημοσιεύσει σὲ τρία μέρη, σὲ τρεῖς τόμους. Τὰ περισσότερα, ὅπως ἀναφέρεται στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα πού τὸ ὑπογράφει ὁ ἐκδότης τοῦ ἔργου, εἶχαν δημοσιευτεῖ, καὶ κάποια πού εἶχαν ἐκδοθεῖ μὲ λάθη ἀναδημοσιεύονται ἐδῶ ὀρθά¹⁰. Τὸ τρίτο ὅμως μέρος δὲν

10. Βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴν «Avertissement de l'Editeur», σ. III-IV: «Plusieurs pièces de ce Recueil en trois volumes ont déjà

είναι αφιερωμένο στην Ίστορία, όπως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε από την παραπομπή του Βούλγαρη: υπάρχει μια ένότητα σύντομων κειμένων κάτω από τον γενικό τίτλο «De l'utilité de l'histoire»¹¹. Σε ένα από αυτά, το οποίο δημοσιεύεται ὄντως στη σελίδα 188, διαβάζουμε:

«Un avantage que l'Histoire moderne a sur l'ancienne, est d'apprendre à tous les Potentats que depuis le quinzième siècle on s'est toujours réuni contre une Puissance trop prépondérante.

Ce système d'équilibre a toujours été inconnu des Anciens, & c'est la raison des succès du peuple Romain, qui ayant formé une milice supérieure à celle

été imprimées à Paris, comme les articles tirés de l'E[n]cyclopédie, et d'autres ; et c'est précisément parce qu'elles ont été publiées que nous les réimprimons, pour les donner plus correctes.

Les autres morceaux qui étaient dans le recueil de Paris et dans celui d'Amsterdam, ne sont point pour la plûpart de nôtre Auteur, sous le nom duquel on les a donnés... On trouvera dans nôtre collection le vrai texte rétabli. Elle est en trois volumes, parce que nous avons été à portée de recouvrer beaucoup de morceaux que les autres éditeurs ignoraient. Nous avons fait précéder ces pièces fugitives, faites en divers tems, et qui sont de différens genres, par la *Philosophie de l'Histoire* et par le *Traité de la Tolérance*, ouvrages qui ont été si bien reçus par tous ceux qui aiment la vérité et la vertu».

11. Στην ἐπιγραφή υπάρχει * πού παραπέμπει στην ἀκόλουθη ἐπεξηγηματική φράση: «Ce petit article devait être à la suite des considérations sur l'histoire, mais on ne l'a retrouvé que depuis peu».

des autres peuples, les subjuguera l'un après l'autre du Tibre jusqu'à l'Euphrate»¹².

Ἴδου τώρα τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τὸ μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Βούλγαρη καὶ δημοσιευμένο στὶς σελίδες 35–36 τῶν *Στοχασμῶν* του:

«Ἡ Ἀντιρῶσπία (λέγει ἓνας περιβόητος Συγγραφεὺς) εἶναι ἓνα “ἐφεύρημα τὸ ὁποῖον ἐπενοήθη, ἀπὸ τὸν ΙΕ΄ αἰῶνα καὶ ἔδῳ” (πιθανώτατα ἐννοεῖ τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος τὰ τέλη· διατὶ μέσα εἰς αὐτὸν τὸν αἰῶνα ἡ Αὐτοκρατορία τῶν Ὄθωμανῶν συνεστάθη). “Υφίσταται δὲ ἡ Ἀντιρῶσπία” (ἀκολουθεῖ ὁ αὐτὸς Συγγραφεὺς) “εἰς τοῦτο: ὅτι ἅπασαι αἱ Δυνάμεις συνάπτονται, κατὰ μᾶς τινὸς ὑπερβριθεστέρας Δυνάμεως”. Μὰ εἰς τοὺς δύο ἐφεξῆς αἰῶνας, τὸν ΙϚ΄ καὶ ΙΖ΄ ποῦ ἦτον αὐτὴ ἡ Ἀντιρῶσπία, καὶ ἡ διὰ ταύτην συνάφεια τῶν ἄλλων Δυνάμεων, διὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴν ὑπερβριθεστάτην;

“Αὐτὸ τὸ σύστημα (προσθέτει ὁ Συγγραφεὺς) ἦτον

12. Χρησιμοποιοῦ τὸ ἀντίτυπο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ συγγραφέα, ποὺ σώζεται σήμερα στὴ Ρωσικὴ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη στὴν Ἁγία Πετρούπολη. Νεότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βολταίρου καὶ γιὰ τὴν ἀγορὰ τῆς ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Αἰκατερίνῃ βλ. στὶς ἀνακρινώσεις στὴ συζήτηση Στρογγυλῆς Τράπεζας ποὺ διοργανώθηκε στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Πετρούπολης τὸ 2003, τὰ Πρακτικὰ τῆς ὁποίας δημοσιεύτηκαν τὴν ἐπόμενη χρονιά: *De l'intérêt de l'étude des Lumières aujourd'hui. Actes de la Table Ronde. Saint-Petersbourg, Bibliothèque Nationale de Russie le 28 juin 2003*, Ἁγία Πετρούπολη 2004, σ. 3–50.

ἀγνοούμενον εἰς τοὺς παλαιούς, καὶ διὰ τοῦτο ὁ λαὸς τῆς Ῥώμης, ἔχων τὸ στρατιωτικὸν ὑπὲρ τὰ λοιπὰ πάντα ἔθνη γεγυμνασμένον, τὰ καθυπέταξεν ἄλλα μετ' ἄλλα, ἀπὸ τὸν Τίβεριν ποταμόν, ἕως εἰς τὸν Εὐφράτην»».

Νομίζω πὼς ἡ ταύτιση εἶναι ἀπόλυτη: τὸ πρῶτο τμημα ἀποδίδει περιφραστικὰ τὸ κείμενο τοῦ Βολταίρου καὶ εἶναι ἐμπλουτισμένο μὲ τὶς παρενθετικὰς προτάσεις τοῦ Βούλγαρη, ἐνῶ τὸ δεύτερο ἀποτελεῖ κατὰ λέξη μετάφραση. Κατὰ συνέπεια, ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ μελετητὲς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν εἶχαν ὡς τώρα καταγράψει τὸ ἔργο αὐτὸ στὶς ἀναγνώσεις τοῦ Βούλγαρη πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸ δυσνόητο τῆς παραπομπῆς του.

Πρὶν σχολιάσουμε κάποιους ἄλλους νεολογισμοὺς τοῦ Βούλγαρη, καὶ μιὰ πὺν βρισκόμαστε στὸ κεφάλαιο τῶν ἀποδείξεων, ἃς παραθέσουμε ὅσα δηλώνει ὁ Ἑπτανήσιος λόγιος ὅτι ἀντλεῖ ἀπὸ τὰ «Χρονικὰ τοῦ Ἰμπερίου» τοῦ Βολταίρου, γιὰ νὰ τὰ ἀντιστοιχίσουμε μὲ ὅσα ἀναφέρονται στὸ γαλλικὸ πρωτότυπο.

«Ἄαρόν Ραχίλδ, σύγχρονος Καρόλου τοῦ Μάγνου, ὁ ἐπιφανέστερος τῶν προκατόχων αὐτοῦ Καλίφων (ὅς τις ἐδυνήθη καὶ ἔκαμε νὰ τὸν εὐλαβοῦνται, καὶ νὰ τὸν περιβλέπουν, ἀπὸ Ἰσπανίας ἕως Ἰνδίας) ἀνεψύχωσεν ὅλας τὰς ἐπιστήμας· ἐφιλοπόνησε τὰς τέχνας, καὶ τὰς πρὸς ἡδονὴν, καὶ τὰς πρὸς ὠφέλειαν· εἴλκυσε πρὸς ἑαυτὸν ἄνδρας σοφοὺς καὶ πεπαιδευ-

μένους· καὶ ἀντὶ τῆς πρώτης βαρβαρότητος, ἀντειση-
γαγεν εἰς τὰς εὐρυχωροτάτας αὐτοῦ Ἐπαρχίας καὶ
χώρας, τὴν τοῦ πολιτεύματος κοσμιότητα. Ἐν ταῖς
ἡμέραις ἐκείνου, οἱ Ἄραβες ἔφερον εἰς τὴν Εὐρώπην
τοὺς Ἀριθμητικούς χαρακτῆρας, τοὺς ὁποίους ἤδη
πρότερον αὐτοὶ εἶχον παραλάβη παρὰ τῶν Ἰνδῶν.
Ἡμεῖς εἰς τὴν Ἀλλαμανίαν καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν δὲν
ἐλάβομεν ἄλλοθεν εἶδησίν τινα μετρίαν τοῦ τῶν Ἀ-
στέρων δρόμου, εἰμὴ ἐξ αὐτῶν τῶν Ἀράβων. Μόνον
τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλμανάκου εἶναι εἰσέτι καὶ νῦν ἀρ-
κετὸν εἰς μαρτύριον. Τελευταῖον κατὰ τὸν Β'. ἀπὸ τοῦ
Μωάμεθ αἰῶνα, χρεῖαν εἶχον τῆς Δύσεως οἱ Χριστια-
νοὶ νὰ γίνωνται μαθηταὶ τῶν Μουσουλμάνων».

Ἴδου τώρα τὸ ἀντίστοιχο χωρίο ἀπὸ τὸν πρώτο
τόμο (σ. 5–6) τοῦ ἔργου *Annales de l'Empire, depuis
Charlemagne* τοῦ Βολταίρου στὴν ἔκδοσι τῆς Βασιλεί-
ας, τὴν ὁποία δηλώνει ὅτι χρησιμοποιεῖ ὁ Βούλγαρος¹³.

«Aaron Rachild, contemporain de Charlesmagne,
plus illustre que ses prédécesseurs, & qui fut se faire
respecter jusqu'en Espagne & au fleuve de l'Inde,
ranima toutes les sciences, cultiva les arts agréables &
utiles, attira les gens de lettres, & fit succéder dans ses
vastes états la politesse à la barbarie. Sous lui les

13. Στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βολταίρου, ποῦ βρίσκεται στὴν Ἁγία
Πετρούπολη (βλ. τὴν προηγούμενη σημείωσι), σώζεται ἀντίτυπο
ἀπὸ τὴ δίτομη ἔκδοσι τῆς Βασιλείας τοῦ 1753· ἀπὸ τὸ ἀντίτυπο
αὐτὸ ἀντλῶ τὸ ἀπόσπασμα ποῦ ἀκολουθεῖ.

arabes qui adoptaient déjà les chiffres indiens, les apportèrent en Europe. Nous ne connumes faiblement en Allemagne & en France les cours des astres, que par le moien de ces mêmes arabes ; le mot seul *Almanach* en est encor[e] un témoignage. Enfin dès le second siècle de mahomet il fallut que les chrétiens d'occident s'instruisissent chez les musulmans».

Νομίζω πώς και ἔδῶ ἡ ἀντιστοιχία τῶν κειμένων εἶναι ὀλοφάνερη, μιὰ ἀντιστοιχία πὺν μᾶς δίνει και ἓνα ἀκόμα τεκμήριο —ἐσωτερικὸ— γιὰ τὴ φιλολογικὴ ταυτότητα τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου πὺν χρησιμοποιήσε ὁ Βούλγαρης.

IV

Μιλῆσαμε πιὸ πάνω γιὰ τὴν ἀγάπη τοῦ Βούλγαρη στοὺς νεολογισμοὺς· ἄς δώσουμε λοιπὸν δύο ἀκόμα παραδείγματα πὺν θὰ τὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ δημοσίευμα τοῦ 1772.

Νὰ διευκρινίσουμε πρῶτα πὺς ὁ ὄρος «ἀντιρροπία», μὲ τὸν ὅποιο ἀποδίδει στὰ ἑλληνικὰ τὸν γαλλικὸ ὄρο «équilibre», δὲν ἀποτελεῖ ἓναν ἀκόμα νεολογισμό του —ὅπως ἀναφέρεται κάποτε στὴ βιβλιογραφία. Ἡ λέξι «ἀντιρροπία» προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ λεξιλόγιο και ὁ Βούλγαρης τὴ χρησιμοποιεῖ μὲ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς περιεχόμενο γιὰ νὰ ἀποδώσει στὰ ἑλληνικὰ τὴν εἰδικὴ ἔννοια τοῦ γαλλικοῦ ὄρου «équilibre». Θὰ πρέπει κατὰ συνέπεια ἡ ἐπιλογή αὐτοῦ τοῦ ὄρου

νά θεωρηθεῖ ἔνδειξη τῆς παράλληλης τάσης του γιὰ ἀκριβολογία καὶ ὄχι ἕνας ἀκόμα νεολογισμὸς του.

Νεολογισμό, ἀντίθετα, συνιστᾷ ὁ ὄρος «ἀντιρροπιστής», μιὰ νέα λέξη ποὺ δημιούργησε γιὰ νὰ δηλώσει τὸν ὄπαδὸ τῆς θεωρίας πὼς ἡ Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία πρέπει νὰ διατηρηθεῖ προκειμένου νὰ μὴν ἀλλοιωθεῖ ἢ ἰσορροπία τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, ὅ,τι περίπου στὰ νεότερα χρόνια θὰ ἀποκληθεῖ «Ἀνατολικὸ ζήτημα». Ἐὰς διαβάσουμε καὶ τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα, ὅπου προβάλλει καὶ ὁ νεολογισμὸς: «Στρέφω τώρα τὸν λόγον μου πρὸς τοὺς πολιτικούς ἐκείνους ὁποῦ κρίνουσιν, ὅτι συμφέρει νὰ σώζεται εἰς τὴν προτέραν [ἀκεραιότητα] ἡ Μοναρχία τῶν Τούρκων, διὰ νὰ διατηρηῆται ἡ Ἀντιῤῥοπία (ὡς λέγουσι) τῆς Εὐρώπης ἀκίνητος. Πρὸς αὐτοὺς στρέφω τοὺς Ἀντιῤῥοπιστὰς τὸν λόγον, καὶ τοὺς ἐρωτῶ...»¹⁴.

Μία ἄλλη νέα λέξη, ποὺ κατὰ τὸν Στέφανο Κουμανούδη ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης τὴ δημιούργησε, εἶναι ἡ λέξη «ἀντιταλάντευσις», τῆς ὁποίας τὴν ἐμφάνιση ἐντοπίζουμε στὸ ἴδιο αὐτὸ πόνημά του¹⁵ καὶ ἴσως στὸν ἴδιο χῶρο, τῶν νεολογισμῶν, θὰ πρέπει νὰ προσγραφεῖ καὶ ἡ φράση ποὺ ἐπιλέγει γιὰ νὰ ἀποδώσει στὰ ἑλληνικὰ τὸν γαλλικὸ ὄρο «politesse». Ὁ Βολ-

14. *Στοχασμοί...*, σ. 30. Τὸ νεολογισμὸ τὸν ἔχει ἀποθησαυρίσει ὁ ΣΤΕΦΑΝΟΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, *Συναγωγή νέων λέξεων...*, σ. 108.

15. *Στοχασμοί...*, σ. 37· ΣΤΕΦΑΝΟΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, *Στὸ ἴδιο*, σ. 110.

ταῖρος στο ἔργο του *Annales de l'Empire, depuis Charlemagne* θέλει νὰ διακρίνει τὴν «barbarie» ἀπὸ τὴν «politesse», τὴν ὁποία κατόρθωσε νὰ φέρει στὴ χώρα του ὁ Ἄαρων Ραχίλδ. Ὁ Βούλγαρης μεταφράζοντας, ὅπως εἶδαμε, τὸ ἀντίστοιχο χωρίο ἀποδίδει τὸν ὄρο «barbarie» ὡς «βαρβαρότης» καὶ τὸν ὄρο «politesse» περιφραστικὰ ὡς «τὴν τοῦ πολιτεύματος κοσμιότητα»¹⁶.

V

Ἡ ἀποκάλυψη πὼς ὁ Βούλγαρης διάβασε καὶ χρησιμοποίησε τὸ δημοσίευμα τοῦ Βολταίρου *Nouveaux Mélanges philosophiques, historiques, critiques, &c., &c.*, ἀποτελεῖ ἓνα εὔρημα πὸν δὲν μᾶς ἐπιτρέπει μόνον νὰ προσδιορίσουμε τὸν ἰδεολογικὸ ὀρίζοντα στὸν ὁποῖο περιπλανήθηκε τὸ βλέμμα τοῦ Ἑπτανήσιου λόγιου ἢ νὰ ἀποθησαυρίσουμε ἓναν ἀκόμα νεολογισμὸ

16. Βλ. τοὺς ἀντίστοιχους ὄρους στὰ γαλλικὰ καὶ στὰ ἑλληνικὰ στὰ χωρία ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου καὶ τοὺς *Στοχασμοὺς* πὸν ἔχω παραθέσει πρὸ πάνω. Γιὰ τοὺς νεολογισμοὺς τοῦ Βούλγαρη, ὅταν ἀποδίδει στὰ ἑλληνικὰ τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου *Memnon*, βλ. GÜNTHER S. HENRICH, «Als Denker Archaist, als Dichter auch demotizist. Zu Vúlgaris' Paraphrase des Voltaireschen *Memnon*», *Evgenios Vulgaris und die Neugriechische Aufklärung in Leipzig*, Λιψία 2003, σ. 99–111· καὶ γενικότερα τὴν ἀνακοίνωσή μου στὸ Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο τοῦ Ἴονιου Πανεπιστημίου τὸν Δεκέμβριο τοῦ 2006 «Εὐγένιος Βούλγαρης, Ὁ ἄνδρας καὶ τὸ ἔργο του», μὲ θέμα «Γιὰ τοὺς νεολογισμοὺς τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη».

πὸν δημιουργήσε, μπορεῖ παράλληλα νὰ βοηθήσει γιὰ νὰ λυθοῦν καὶ ἐπιμέρους φιλολογικὰ ζητούμενα. Πὰ παράδειγμα, στὸ ζήτημα ἂν ὁ Βούλγαρης συντάσσοντας τὸ δοκίμιό του «Σχεδιάσμα περὶ ἀνεξιθρησκείας ἤτοι περὶ τῆς ἀνοχῆς τῶν ἑτεροθρήσκων» εἶχε διαβάσει τὸ ἔργο *Traité sur la Tolérance*¹⁷, τὸ εὗρημά μας προσφέρει ἓνα ἐπιχείρημα.

Στὰ *Nouveaux Mélanges*, πὸν ἐκδόθηκαν τὸ 1765, ἀναδημοσιεύεται καὶ ἡ *Traité sur la Tolérance*, ἔργο πὸν ἀποδίδεται πλέον ρητὰ στὸν Βολταῖρο. Κατὰ συνέπεια τὸ τεκμήριο πὸν ἀναδύθηκε ἀπὸ αὐτὴ τὴ μέλητη, πὸς τὸ ἔργο *Nouveaux Mélanges* τὸ γνόριζε ὁ Βούλγαρης καὶ τὸ χρησιμοποίησε στὸ πόνημά του *Στοχασμοὶ εἰς τοὺς κρισίμους Καιροὺς...* πὸν τὸ δημοσίευσε τὸ 1772, μπορεῖ προφανῶς νὰ εἰσφέρει ἓνα ἀκόμα ἐπιχείρημα καὶ σὲ αὐτὸ τὸ φιλολογικὸ ζητούμενο: μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ καλύτερα ἢ ἄποψη πὸς ὁ Ἑπτανήσιος λόγιος χρησιμοποίησε —καὶ πάντως γνόριζε— τὴν *Traité sur la Tolérance à l'occasion de la mort de Jean Callas* τοῦ Βολταίρου, πὸν ἀναδημοσιεύτηκε στὸν δεῦτερο τόμο τοῦ παραπάνω ἔργου¹⁸.

17. Βλ. γιὰ τὸ θέμα ὅσα ἀναφέρονται στὴ σημείωση 3.

18. *Nouveaux Mélanges philosophiques, historiques, critiques, &c., &c. Seconde Partie*, [Γενεύη] 1765, σ. 29–195.

Ἡ τύχη τοῦ Βολταίρου στὴν Ἑλλάδα
Νεότερα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα

I

Ὁ τίτλος τῆς μελέτης μου θυμίζει, συνειδητά, τὴ βασική ἐργασία πού διαθέτουμε γιὰ τὸ ζήτημα τῆς παρουσίας τοῦ François-Marie Arouet στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο· ἐννοῶ βέβαια τὴ μελέτη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ «La fortune de Voltaire en Grèce», πού ὀλοκληρώθηκε τὸ 1951 καὶ δημοσιεύτηκε στὸν πρῶτο τόμο τῶν *Mélanges Octave et Melpo Merlier*, ὁ ὁποῖος κυκλοφόρησε τὸ 1956¹. Τὴν ἑλληνικὴ ἀπόδοση τῆς

Ἀνακοινώθηκε γιὰ πρώτη φορά στὸ Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο «Εὐρώπη καὶ Νέος Ἑλληνισμός», πού διοργάνωσε στὴν Ἀθήνα, στίς 9 καὶ 10 Νοεμβρίου 2001, ἡ Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας μὲ τὸν ἴδιο τίτλο καὶ ὑπότιτλο: «Νεότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν 18ο αἰῶνα». Ἐδῶ μὲ κάποιες προσθήκες.

1. *Mélanges Octave et Melpo Merlier*, τ. 1, Ἀθήνα 1956, σ. 199–222 [= *La Grèce au temps des Lumières*, Γενεύη 1969, σ. 61–94]. Ὁ συγγραφέας ἀναγράφει στὸ τέλος τῆς μελέτης του: «Athènes, 1951», τόπος καὶ χρόνος πού κυκλοφόρησε καὶ τὸ ἀνάτυπο τῆς ἐργασίας· βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ – ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ (Γενικὴ ἐπιμέλεια), *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945–1995*, Ἀθήνα 1998, σ. 46, ἀρ. 213 καὶ σ. 93, ἀρ. 616.

μελέτης του ό Δημαράς τήν τιλοφόρησε «Ό Βολταίρος στήν Έλλάδα»², προτίμησα όμως νά αποδώσω τόν γαλλικό τίτλο της κατά λέξη, πρώτα γιά νά μήν τροφοδοτήσω εύφυολογήματα σάν εκείνο πού μās διηγείται ό ίδιος ό Δημαράς σέ νεότερο δημοσίευμά του³: «Όταν... άλλοτε έγγραφα τίτλο “Ό Βολταίρος στήν Έλλάδα”, έβρέθηκαν ένα δύο γνώριμοί μου νά μου χαμογελάσουν “έξυπνα” και νά μου πουν: “Δέν ήξερα ότι ό Βολταίρος έταξίδευσε στήν Έλλάδα”. Αυτό τó χωρατό είταν άνοστο ως προς τó λεξιλόγιο τής συγκριτικής φιλολογίας...», διαμαρτύρεται ό Δημαράς, και έχει δίκιο —άλλά καλύτερα είναι νά μήν δίνουμε δικαίωμα. Έπειτα, επειδή ήθελα νά τονίσω στόν τίτλο κιόλας τής μελέτης μου τήν έννοια τής τύχης: του Βολταίρου στήν Έλλάδα και τής περιεργής τύχης ένός κειμένου πού άφορā τόν Γάλλο φιλόσοφο και τó όποιο είχε μείνει ως τώρα ούσιαστικά άνεκμετάλλευτο, καθώς δέν είχε έντοπιστεί ό συγγραφέας και ό ιδεολογικός χώρος από τόν όποιο προέρχεται.

2. Η μελέτη μέ τó έλληνικό της ένδυμα δημοσιεύτηκε στόν τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Άθήνα 1977, σ. 145-170 και 446-452 (βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ – ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ (Γενική επίμέλεια), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία...*, σ. 133-134, άρ. 966).

3. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Ό Νίτσε στήν Έλλάδα», *Δελτίο τής Έταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* 8, Άθήνα 1986, σ. 41.

Θὰ ἀρχίσω μὲ τὴν παρουσίαση τοῦ τεκμηρίου πού
θὰ μᾶς προσφέρει ὅσα ἐξαγγέλλει ὁ ὑπότιτλος.

II

Δὲν εἶχε κλείσει ἀκόμα ὁ 18ος αἰώνας καὶ στὴ Βενε-
τία, ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Θεοδοσίου, ἐκδίδεται τὸ
1796 ἓνα βιβλίον μικροῦ σχήματος πού περιεῖχε δύο
ἔργα κάτω ἀπὸ ἓναν τίτλο ἐλάχιστα ἐλκυστικό.

*Βιβλίον διηρημένον εἰς μέρη δύο, ὧν τὸ μὲν πρῶ-
τον περιέχει Ἐπιστολὴν τινα διαλαμβάνουσαν τινὰς
διακρίσεις εἰς τὸ ποίημα τοῦ κυρίου Βολτέρου. Τὸ δεύ-
τερον, Στοχασμούς τινὰς περὶ τῶν αἰτιῶν τοῦ μεγα-
λείου καὶ τῆς πτώσεως τοῦ δήμου τῆς Ῥώμης. Νῦν
πρῶτον τύποις ἐκδοθὲν καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας
διορθωθὲν. ἀψς. Ἐνετίησι, 1796. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ
τοῦ ποτὲ Δημητρίου Θεοδοσίου. Νῦν δὲ Πάνου Θεο-
δοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Con Licenza de' Superiori.*

8º, δ' + 155 + 1 λευκή.

Στὶς δύο πρῶτες σελίδες μετὰ τὴ σελίδα τίτλου τοῦ
βιβλίου, τὶς γ'-δ', δημοσιεύεται μιὰ ἀφιερωτικὴ ἐπι-
στολὴ πρὸς τὸ χορηγὸ πιθανότατα τῆς ἔκδοσης, τὸν
Στέριο Κυριάκη. Στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς δημοσιεύο-
νται τὰ ἀρχικὰ τῶν συντακτῶν της: «Μ. Σ. καὶ Σ. Κ.». Ἀκολουθοῦν τὰ ἐξαγγελλόμενα στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου
«Μέρη δύο», τὰ ὁποῖα περιέχουν δύο ἀνεξάρτητα με-
ταξὺ τους ἔργα. Στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου μέρους δια-

ΒΙΒΛΙΟΝ

ΔΙΗΡΗΜΕΝΟΝ ΕΙΣ ΜΕΡΗ ΔΥ'Ο

Ὡν τὸ μὲν πρῶτον περιέχει
Ἐπίτολὴν τινα

ΔΙΑΛΑΜΒΑΝΟΥΣΑ'Ν ΤΙΝΑΣ

ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ·ΕΙΣ ΤΟ' ΠΟΙΉΜΑ

ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΒΟΛΤΕΡ.

ΤΟ' ΔΕ ΔΕΥΤΕΡΟΝ,

ΣΤΟΧΑΣΜΟΥ'Σ ΤΙΝΑΣ

Περὶ τῶν αἰτιῶν τῶν μεγαλείου καὶ τῆς
πτώσεως τοῦ δήμου

ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ.

Νῦν πρῶτον τυπὸς ἐκδοθὲν καὶ μὲν πλείστας
ἀπιμελείας διόρθωθεν.

αψγς'. Ε'ΝΕΤΙ'Η.ΣΙ. 1796.

Ἐπιτυπὸς Τυπογραφίᾳ τῆς κατὰ Δημοτοῦν Θεοδοσίᾳ·

Νῦν δὲ Παιῶν Θεοδοσίᾳ τῆς Ἰωαννίνων.

CON LICENZA DE' SUPERIORI.

βάζουμε την πλήρη έπιγραφή του έργου: «Έπιστολή περιέχουσα τινες διακρίσεις εις τὸ Ποίημα τοῦ κυρίου Βολτέρ Περί τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως Λισβώνης»· τὸ ἔργο καταλαμβάνει τὶς σελίδες 1–75. Ἡ σελίδα 76 εἶναι λευκή. Στὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου: «Στοχασμοὶ τινες περὶ τῶν αἰτιῶν τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς πτώσεως τοῦ δήμου τῆς πόλεως Ῥώμης»· τὸ ἔργο καταλαμβάνει τὶς σελίδες 77–154. Στὸ τέλος, στὴ σελίδα 155, δημοσιεύεται στὰ ἰταλικά ἢ τυπογραφικὴ ἄδεια μὲ ἡμερομηνία 31 Ὀκτωβρίου 1796.

Τὸ ἔντυπο αὐτὸ βιβλίον εἶναι γνωστὸ, βιβλιογραφημένο⁴, καὶ ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἀρκετὰ ἀντίτυπά του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἑπτὰ σώζονται σὲ βιβλιοθήκες τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου⁵. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦ τὸ ἀντίτυπο ποῦ

4. ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ–ΒΡΕΤΟΣ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἦτοι Κατάλογος τῶν... τυπωθέντων βιβλίων...*, Μέρος 2, Ἀθήνα 1857, σ. 101, ἀρ. 265· Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Τὸ βενετικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ Πάνου Θεοδοσίου (1755–1824)*, Ἀθήνα 1969, σ. 131, ἀρ. 211· Β. Ε. ΡΑΣΤΕ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (Συμβολὴ εἰς τὴν δεκαετία 1791–1799)*, Ἀθήνα 1969, σ. 35, ἀρ. 135· Γ. Γ. ΛΑΔΑΣ – ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796–1799*, Ἀθήνα 1973, σ. 12–14 (στὴ σ. 11 πανομοιότυπο τῆς σελίδας τίτλου τοῦ βιβλίου)· ΘΩΜΑΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.–1800)*, τ. 1, Ἀθήνα 1984, σ. 81, ἀρ. 1078.

5. Πληροφορίες γιὰ ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου βλ. ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος Β' σπανίων βιβλίων τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, πωλουμένων ἐν Ἀθήναις παρὰ...*, Ἀθήνα 1864, σ. 33· ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΔΕΛΙΑΛΗΣ, *Κατάλογος ἐντύπων Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης*

σώζεται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων με την ταξινομική ένδειξη: Αΐθουσα Σπανίων άρ. 197.

III

Είναι προφανές ότι από τα δύο έργα το πρώτο ενδιαφέρει άμεσα την έρευνά μας, ή «'Επιστολή περιέχουσα τινες διακρίσεις εις τὸ Ποίημα τοῦ Κυρίου Βολτῆρ Περί τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως Λισβώνης»⁶. Πρόκειται για μιάν απάντηση στο έργο τοῦ Βολταίρου *Poème sur le désastre de Lisbonne*, πού δημοσιεύτηκε

Κοζάνης. Μέρος πρώτον. I.: Έντυπα εκδόσεων 1494–1832..., Θεσσαλονίκη 1948, σ. 49· NICOS GAIDAGIS, *Catalogue cărtoilor Grecești de la Biblioteca Centrală Universitară «M. Eminescu» — Iași*, τ. 2, Ίάσι 1975, σ. 474–475· Γ. Γ. ΛΑΔΑΣ – ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ, *Έλληνική Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796–1799...*, σ. 14· *Catalogue of the Gennadius Library American School of Classical Studies at Athens*, τ. 1, Βοστώνη 1968, σ. 645· ΘΩΜΑΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Έλληνική Βιβλιογραφία...*, ὀ.π.· ΘΩΜΑΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Βιβλιοθήκες Άγίου Όρους. Παλαιά έλληνικά έντυπα*, Άθήνα 2000, σ. 218.

6. Για τὸ δεύτερο έργο, μολονότι δέν αναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, ή έρευνα έχει κατορθώσει νά έντοπίσει τή φιλολογική του ταυτότητα: πρόκειται για ένα τμήμα, τὰ πρώτα ἔξι κεφάλαια, ἀπό τὸ έργο τοῦ Μοντεσκιέ, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*: βλ. ARIADNA CAMARIANO, *Spiritual revoluționar Francez și Voltaire în limba greacă și română*, Βουκουρέστι 1946, σ. 38. Τὰ ἐπιχειρήματά μου για τὸ ὅτι ή μετάφραση έγινε ἀπό τὴν ἀντίστοιχη ἀπόδοση τοῦ έργου στά ρωσικά τὰ ἐκθέτω στή μελέτη πού ἀκολουθεῖ.

τὸ 1756. Θυμίζω ὅτι ἀφορμὴ γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ πονήματος αὐτοῦ ἦταν ὁ σεισμὸς ποὺ κατέστρεψε τὴν πρωτεύουσα τῆς Πορτογαλίας τὴν 1η Νοεμβρίου 1755. Ὁ Βολταῖρος θὰ συντάξει τὸ ἔργο του ἀμέσως μετὰ τὸ γεγονός: στὰ τέλη Νοεμβρίου θὰ τὸ ἔχει ἔτοιμο· θὰ τὸ κυκλοφορήσει σὲ χειρόγραφη μορφή, γιὰ νὰ τὸ τυπώσει τὸ 1756 μαζί μὲ τὸ ἔργο του *La Loi naturelle*⁷. Ὁ Βολταῖρος θὰ χρησιμοποιήσει τὸν καταστροφικὸ σεισμὸ γιὰ νὰ πλήξει τὴν αισιοδοξία ποὺ κυριαρχοῦσε πῶς στὸν κόσμον «ὄλα ἔχουν καλῶς»⁸.

Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου θὰ εἶναι τεράστια: μόνο στὸ 1756 γνώρισε εἴκοσι περίπου ἐκδόσεις⁹. Γιὰ μία ἀκόμα φορὰ ὁ Βολταῖρος εἶχε γράψει ἓνα κείμενο ποὺ προκαλοῦσε. Πὰ τοὺς θρησκευόμενους οἱ ἀπόψεις ποὺ διατύπωσε ἦταν βλασφημία, καθὼς ἀμφισβητοῦσε τὴν αισιοδοξία πῶς ἡ θεϊκὴ πρόνοια φροντίζει γιὰ τὸ καλὸ τῆς ἀνθρωπότητας.

7. Βλ. τὰ σχετικὰ μὲ τὴν προετοιμασία τοῦ ἔργου καὶ τὰ διλήμματα τοῦ συγγραφέα καὶ τῶν φίλων του ὡς νὰ τυπωθεῖ THEODORE BESTERMAN, «Voltaire et le désastre de Lisbonne : ou, La mort de l'optimisme», *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 2 (1956), 18, 20–21.

8. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ H. T. MASON, «Voltaire's "sermon" against Optimism: the Poème sur le désastre de Lisbonne», *Enlightenment Essays in memory of Robert Shackleton*, Ὁξφόρδη 1988, σ. 189–202, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

9. THEODORE BESTERMAN, «Voltaire et le désastre de Lisbonne...», σ. 21.

“Όπως ήταν φυσικό, τὸ προκλητικὸ κείμενο τοῦ Βολταίρου δημιούργησε τὴν ἀνάγκη μιᾶς μεγάλης παραγωγῆς ἀντιρρητικῶν κυρίως κειμένων. Ἀνάμεσά τους, ἡ πιὸ φημισμένη ἀπάντηση ἦταν ἴσως ἡ ἐπιστολὴ ποὺ ἔγραψε ὁ Ζὰν-Ζὰκ Ρουσσώ καὶ τὴν ἔστειλε στὸν Βολταίρο τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1756. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ρουσσώ ἀποδείχτηκε μεγάλο. Κυκλοφόρησε πρῶτα σὲ χειρόγραφη μορφή, τὸ 1759 τυπώθηκε στὴ Γερμανία χωρὶς τὴν ἔγκριση τοῦ συγγραφέα τῆς καὶ γνώρισε δύο ἀκόμα κλειψίτυπες ἐκδόσεις ὡς νὰ ἀποφασίσει ὁ Ρουσσώ νὰ τὴν ἐκδώσει: τὸ 1764 τὴν ἐνσωμάτωσε στὸν πέμπτο τόμο τῶν «Ἀπάντων» του ποὺ ἐκδίδονταν τότε στὸ Νιουσατέλ τῆς Ἑλβετίας. Διατήρησε τὸν τίτλο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ κείμενό του εἶχε δημοσιευτεῖ στὴ Γερμανία, *Lettre de J. J. Rousseau à Monsieur de Voltaire, le 18 août 1756*¹⁰.

Στὴν ἴδια κατηγορία, τῶν ἀντιρρητικῶν κειμένων, ἀνήκει προφανῶς καὶ τὸ ἐκτενὲς κείμενο ποὺ δημοσιεύτηκε ἐλληνικά στὴ Βενετία τὸ 1796. Ποιὸς ὅμως ἦταν ὁ συγγραφέας του;

Τόσο ὁ Δημαρὰς ὅσο καὶ ἡ Ἀριάδνη Καμαριανοῦ, ποὺ πρῶτη μελέτησε τὴ δεξίωση τοῦ Βολταίρου στὴν

10. Βλ. πρόχειρα τὸ κείμενο στὴν ἔκδοση Πιέιαδε, *J.-J. Rousseau, Œuvres complètes*, τ. 4, Παρίσι 1969, σ. 1059–1078· στὴν ἴδια ἔκδοση, σ. 1880–1884, βλ. καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ χειρόγραφη παράδοση καὶ τοὺς ἔντυπους φορεῖς τῆς ἐπιστολῆς.

έλληνική και ρουμανική γλώσσα, γνωρίζουν καλά το κείμενο πού δημοσιεύτηκε στη Βενετία, αλλά και οι δύο δὲν μπόρεσαν νὰ δώσουν λύση στοῦ ἐρώτημα αὐτό. Ἡ Καμαριανοῦ γιὰ παράδειγμα δηλώνει μόνο ὅτι τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἀποτελεῖ μιὰ μετάφραση ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἢ ἀπὸ κάποια ἄλλη γλώσσα¹¹. Ἀλλὰ τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ μετάφραση δὲν ὑποδηλώνεται μόνο ἀπὸ ἐσωτερικὰ τεκμήρια, δηλώνεται ρητὰ στὴν ἀφιερωτικὴ προσφώνηση τοῦ ἐκδότη πρὸς τὸ χορηγὸ τῆς ἔκδοσης Στέριο Κυριάκη: «προσφέρει [τῇ ὑμετέρᾳ τιμότητι] τὴν παροῦσαν μετάφρασιν»¹². Ὁ Δημαρὰς πάλι φαίνεται πεπεισμένος πὼς γαλλικὸ ἦταν τὸ πρωτότυπο καὶ πὼς οἱ Ἑλληνας μεταφραστὲς χρησιμοποίησαν μιὰν ἀπόδοσή του στὰ γερμανικά¹³. Στὴν ἄποψη αὐτὴ ὁδηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι ἐντοπίζει στοῦ ἑλληνικὸ κείμενο ἓνα ἀμετάφραστο γερμανικὸ ὄρο, τὸν ὄρο «Κουνστιάμμερ»¹⁴, γεγονός πού τὸ θεωρεῖ ἐσωτερικὸ τεκμήριον γιὰ τὸ ὅτι τὸ κείμενο πού χρησιμο-

11. ARIADNA CAMARIANO, *Spiritul...*, σ. 38–39 καὶ 179–180.

12. Ἡ προσφώνηση πρὸς τὸν Κυριάκη καλύπτει, ὅπως εἶδαμε, τὶς σελίδες γ' καὶ δ' τοῦ ἐντύπου· τὸ χωρίο στὴ σ. γ'. Πιο κάτω ἀναδημοσιεύω τὸ κείμενο τῆς Ἐπιστολῆς.

13. «La traduction n'a pas été faite sur un original français, mais sur un texte allemand» («La fortune de Voltaire en Grèce»..., σ. 213)· «Ἡ μετάφραση δὲν ἔγινε ἀπὸ ἓνα γαλλικὸ πρωτότυπο, ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα γερμανικὸ κείμενο» («Ὁ Βολταῖρος στὴν Ἑλλάδα»..., σ. 161).

14. *Βιβλίον διηρημένον εἰς μέρη δύο...*, σ. 19.

ποίησαν οί Έλληνες μεταφραστές ἦταν γερμανικό¹⁵.

Τὸ πιὸ ὀχληρὸ ὅμως γιὰ ὄλους ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ζήτημα τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς φιλολογικῆς καταγωγῆς τοῦ κειμένου πού δημοσιεύτηκε ἑλληνικά στὴ Βενετία τὸ 1796 ἦταν νομίζω τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἔργο δὲν εἶναι ἀχρονολόγητο οὔτε ἐντελῶς ἀνώνυμο. Στὸ τέλος τοῦ κειμένου σημειώνεται ἡ χρονολογία γραφῆς του, «τῆ β'. τοῦ Μαΐου. τοῦ 1780. Ἔτους.», ἐνῶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα δηλώνεται μὲ τὰ ἀρχικά: «B. Λ.». Καὶ ἀκόμα, στὸ ἔργο ἀναφέρονται ὀνόματα καὶ ἄλλων συγγραφέων τοῦ 18ου αἰῶνα· ὑπάρχουν δηλαδὴ τὰ ἐξωτερικὰ καὶ τὰ ἐσωτερικὰ ἐκεῖνα τεκμήρια πού συνήθως διευκολύνουν τὶς ἔρευνές μας γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ταυτότητας ἑνὸς ἔργου καὶ τοῦ συγγραφέα του. Συγκεκριμένα ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τοῦ Ζάν-Ζὰκ Ρουσσώ (1712-1778), τοῦ Γάλλου ἀββᾶ Noël-Antoine Pluche (1688-1761) καὶ τοῦ Ἑλβετοῦ μαθηματικοῦ Leonhard Euler (1707-1783). Τὸ ὄνομα μάλιστα τοῦ Ρουσσώ καὶ ἡ ἀναφορὰ στὸ ἀντιρρητικὸ του κείμενο κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους ἀπὸ τὶς εἰσαγωγικὲς φράσεις τοῦ κειμένου, καθὼς ὁ συγγραφέας

15. Τὸ θέμα δὲν ἔχει ἀπασχολήσει ἂν τὸν ΒÖRJE ΚΝÖS, στὴ μελέτη του «Voltaire et la Grèce», *L'Hellénisme contemporain* 9 (1955), 6-31, οὔτε τὸν ΓΙΑΝΝΗ ΑΓΓΕΛΟΥ, «Ὁ Βολταῖρος καὶ οἱ Ἕλληνες λόγιοι τοῦ 18ου αἰῶνα», *Ἑλληνογαλλικά. Ἀφιέρωμα στὸν Roger Milliet* γιὰ τὰ πενήντα χρόνια τῆς ἑλληνικῆς παρουσίας του, Ἀθήνα 1990, σ. 37-41.

θέτει τὸ θέμα ποιὸς ἔχει δίκιο, ὁ Βολταῖρος ἢ ὁ Ρουσσώ: «εἰς ποῖον τῶν δύο εἶναι ἡ ἀλήθεια; ... ἐν τῷ ποιήματι τοῦ Κυρίου Βολτέρ, ὅστις μὲ ὄξυν ὄλισθον τοῦ νοὸς αὐτοῦ, μᾶς ὀδηγεῖ μὲ ἀποδείξεις του εἰς ἀπελπισίαν, “ὡς ὅτι πᾶν ἐν τῷ κόσμῳ ἐστὶ κακόν”, ἢ ἂν ἐν τῷ ποιήματι τοῦ συνετοῦ ἀντιζήλου του Κυρίου ‘Ρουσσώ, ὅστις ἐνδυναμοῖ τὴν ἐλπίδα ἡμῶν μὲ ἀποδείξεις “ὡς ὅτι τὸ κατὰ μέρος κακόν ἐστὶν οὐδέν, ἢ δύναται νὰ εἶναι ἄφενκτον ἐν διακρίσει ἀκεραίου καλοῦ”»¹⁶. Ἐνῶ στὴ συνέχεια χρησιμοποιοῦνται ἐπιχειρήματα τόσο τοῦ Ρουσσώ ὅσο καὶ τῶν ἄλλων δύο συγγραφέων γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὶς θέσεις τοῦ συγγραφέα.

Ἄν ὅμως πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ Καμαριανοῦ καὶ ὁ Δημαράς, παρ’ ὅλη τὴν ἐνημέρωσή τους στὴν εὐρωπαϊκὴ γραμματεία, δὲν μπόρεσαν νὰ ἐντοπίσουν τὸ πρωτότυπο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση, ὅσοι ἄλλοι ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τοὺς ἄλλους συγγραφεῖς πὺν ἀναφέρονται στὸ κείμενο δὲν εἶχαν καλύτερη τύχη.

Ἡ Ρωξάνη Ἀργυροπούλου, πὺν θέλησε νὰ μελετήσει τὴν ἀπήχηση τοῦ Ρουσσώ στὴν Ἀνατολή, γνωρίζει βέβαια τὸ ἔντυπο ἀλλὰ περιορίζεται νὰ χαρακτηρίσει τὸ ἔργο πὺν μᾶς ἐνδιαφέρει «ἀνώνυμη ἐπιστολή»¹⁷,

16. ὁ.π., σ. 1–2.

17. ΡΩΞΑΝΗ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ–ΛΟΥΓΓΗ, «Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσώ στὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμό», *Ὁ Ἐρασιστής* 11 (1974) — *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός, Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρά*—, 200.

θεωρώντας προφανώς ότι το «Β. Λ.» που αναγράφεται στο τέλος του κειμένου δεν δηλώνει τὰ ἀρχικά του ὀνόματος κάποιου συγγραφέα. Ὁ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, που θέλησε νὰ μελετήσει καὶ αὐτὸς «le retentissement des idées de Jean-Jacques Rousseau» στὸν βαλκανικὸ χῶρο, ἐπέλεξε ἕναν ἄλλο δρόμο γιὰ νὰ λύσει τὸ πρόβλημα: προσπερνᾷ τὸ ἔντυπο, ὁπότε δὲν ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει κανένα δίλημμα γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ κειμένου που δημοσιεύτηκε στὴ Βενετία καὶ στὸ ὅποιο γίνεται μακρὰ καὶ ἐγκωμαστικὴ ἀναφορὰ στὸν Ρουσσώ¹⁸. Ὁ Γ. Γ. Ἀλυσανδράτος, που πρῶτος ἐντοπίζει μετάφραση ἔργου τοῦ ἀββᾶ Noël Antoine Pluche στὰ ἑλληνικά, γιὰ τὸ θέμα δὲν προσφέρει νέα στοιχεῖα, ἐπαναλαμβάνει ὅσα ἔχει ὑποστηρίξει ὁ Κ. Θ. Δημαράς¹⁹. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἱστορικοὶ τῶν

18. P. M. ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ, «Le retentissement des idées de Jean-Jacques Rousseau au sein du radicalisme balkanique à l'époque de la Révolution française», *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 324 (1994), 121–139: ἀποτελεῖ μετάφραση στὰ γαλλικά τοῦ κεφαλαίου Γ τοῦ βιβλίου του *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἡ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη*, Ἀθήνα 1980, σ. 101–138 καὶ 161–170 [β' ἔκδοση, Ἀθήνα 2000: σ. 133–173]. Στὸ βιβλίο τὸ κεφάλαιο ἔχει τίτλο «Ὁ βαλκανικὸς ριζοσπαστισμὸς»: βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ – ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ (Γενικὴ ἐπιμέλεια), *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Βιβλιογραφία...*, σ. 256, ἀρ. 2023.

19. Γ. Γ. ΑΛΥΣΑΝΔΡΑΤΟΣ, «Ἀνέκδοτα χειρόγραφα τοῦ Παναγιῆ / Μαρίνου Φωκᾶ (Ἐπιτομὴ Γραμματικῆς 1819, Ἐπιτομὴ Λογικῆς 1811, *Τί ἔστιν Ἄνθρωπος* 1811)», *Ὁ Ἐρμηνιστὴς* 23 (2001), 207–210.

ἐπιστημῶν δὲν ἔχουν ἀσχοληθεῖ, ὅσο γνωρίζω, μὲ τὴν πρώτη φιλολογικὴ παρουσία τοῦ μαθηματικοῦ Leonhard Euler στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ποὺ σώζεται στὸ ἔντυπο τῆς Βενετίας.

Ἐντύπωση πάντως προκαλεῖ τὸ γεγονός ὅτι καὶ οἱ ἐρευνητὲς καὶ ἐκδότες τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου, ἐκεῖνοι ποὺ μελέτησαν καὶ δημοσίευσαν τὸ *Poème sur le désastre de Lisbonne*, φαίνεται νὰ μὴ γνωρίζουν τὴν ἐκτενὴ ἀπάντησι στὸν Βολταῖρο τῆς ὁποίας τὸ κείμενο δημοσιεύθηκε στὰ ἑλληνικὰ τὸ 1796. Ἀλλὰ καὶ οἱ νεότεροι ἐκδότες τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσῶ *Lettre de J. J. Rousseau à Monsieur de Voltaire, le 18 août 1756* πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ μὴ γνωρίζουν ὅτι σὲ κάποιον ἄλλο ἐκτενὲς κείμενο γίνεται ἐπίκλησι καὶ χρῆσι τῶν ἐπιχειρημάτων του; Ἀπουσίαι δυσεξηγήτες ποὺ ὑποβάλλουν στὴ διατύπωση καὶ μιᾶς ἄλλης ὑπόθεσις: μήπως πρόκειται γιὰ συγγραφὴ ποὺ ἔγινε ἀπευθείας στὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ δηλούμενα περὶ μετάφρασις εἶναι ἓνα συγγραφικὸ τέχνασμα; Μήπως δηλαδὴ τὸ ἔργο ἔμεινε ἄγνωστο στοὺς μελετητὲς καὶ ἐκδότες τῶν ἔργων τοῦ Βολταίρου καὶ τοῦ Ρουσσῶ ἐπειδὴ ἦταν γραμμένο στὰ ἑλληνικὰ καὶ γι' αὐτὸ δυσπρόσιτο;

Πρόκειται γιὰ μέρος τοῦ ἔργου τοῦ PLUCHE *Le Spectacle de la Nature* (Παρίσι 1732), ποὺ μέσω τῆς ἰταλικῆς του μετάφρασις ἀπέδωσε στὰ ἑλληνικὰ τὸ 1811 ὁ Παναγῆς / Μαρίνος Φωκάς στὸ ἔργο ποὺ ἐπιγράφει «*Τί ἔστιν Ἄνθρωπος*».

ПИСЬМО,
СОДЕРЖАЩЕЕ
НѢКОТОРЫЯ РАЗСУЖДЕНІЯ
О
ПОЭМѢ Г. ВОЛТЕРА
на
РАЗРУШЕНІЕ ЛИССАБОНА,

*Писанное В. Лешимъ къ пріятелю
его Господину З****

МОСКВА.

**ВЪ Университетской Типографіи
у Н. Новикова,
1788.**

IV

Στήν πραγματικότητα τίποτε από αυτά δὲν συμβαίνει: οὔτε ἑλληνική εἶναι ἢ συγγραφή, οὔτε γαλλικό εἶναι τὸ πρωτότυπο, οὔτε οἱ Ἕλληνες μεταφραστές χρησιμοποίησαν μὴν ἀπόδοσή του στὰ γερμανικά.

Τὸ πρωτότυπο εἶναι γραμμένο στὰ ρωσικά²⁰ καὶ συγγραφέας του εἶναι ὁ Vassilij Alekseevich Levshin —ἔξ οὗ καὶ τὰ ἀρχικά «B. Λ.» στὸ τέλος τοῦ κειμένου. Ἡ συγγραφὴ του φαίνεται ὅτι ὀλοκληρώθηκε τὸν Μάιο τοῦ 1780, ἀλλὰ ἐκδόθηκε ὡς αὐτοτελὲς δημοσίευμα στὴ Μόσχα ὀκτώ χρόνια ἀργότερα μὲ τὸν τίτλο *Pis'mo, soderzhashchee nekotorye rezszuzhdenija o Poeme G. Vol'tera na razrushenie Lissabona*. Τὸ πρωτότυπο εἶχε 83 σελίδες, τόσες περίπου ὅσες καὶ ἡ ἑλληνική του μετάφραση²¹.

Ὁ Levshin (1746–1826), συγγραφέας πολυγράφος,

20. Ὅφειλό νά ἀναφέρω ἐδῶ τρία ὀνόματα συναδέλφων πού, μὲ διαφορετικούς ὁ καθένας τρόπον, μὲ βοήθησαν στὴν ὀλοκλήρωση αὐτῆς τῆς ἔρευνας: τὶς κυρίες Ὑλγα Ἀλεξανδροπούλου καὶ Vera Tchentsova, κυρίως ὁμῶς τὸν κύριο Charles Wirz, τοῦ Ἰνστιτούτου καὶ τοῦ Μουσείου Βολταίρου στὴ Γενεύη. Ἄς ἔχουν ὄλοι, καὶ ἀπὸ ἐδῶ, τὶς ἐγκάρδιες εὐχαριστίες μου.

21. Χρησιμοποιοῦ ἐδῶ μικροταινία ἀπὸ ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου τοῦ Levshin πού προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη (GRIB) τῆς Μόσχας καὶ ἔχει τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 338115. Τὸ ἔντυπο ἀναφέρεται στὸν Κατάλογο *Svodnyj katalog russkoj knigi grazhdanskoj pechati XVIII veka. 1725–1800. Tom II, K–P*, Μόσχα 1964, σ. 132, στ. α'.

μὲ πολλές μεταφράσεις στὰ ρωσικά ἀπὸ εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες στὸ ἐνεργητικὸ του, εἶναι πολὺ γνωστὸς στὴ ρωσικὴ γραμματεία²² ἀλλὰ σὲ ἑλληνικά δημοσιεύματα δὲν ἔχει περάσει, ὅσο γνωρίζω, οὔτε κἂν τὸ ὄνομά του.

Οἱ Ἑλληνες μεταφραστές παρέλειψαν νὰ ἀποδώσουν στὰ ἑλληνικά τὴ σελίδα τίτλου τοῦ ρωσικοῦ δημοσιεύματος — ὅπου καὶ τὸ πλήρες ὄνομα τοῦ συγγραφέα —, καθὼς καὶ τὴν ἄδεια ἐκτύπωσης τοῦ βιβλίου ποὺ δημοσιευόταν στὴ σελίδα 2 τοῦ πρωτοτύπου. Ἄρχισαν ἀπὸ τὴν πρώτη σελίδα τοῦ κειμένου, τὴ σελίδα 3 τοῦ ἐντύπου, καὶ ἔφτασαν ὡς τὴν τελευταία, ὅπου ὑπῆρχε ἡ χρονολογία γραφῆς του (2 Μαΐου 1780) καὶ τὰ ἀρχικά τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέα μὲ ρωσικοὺς φυσικά χαρακτηριστῆρες «В.Л.», στοιχεῖα ποὺ ἀποδόθηκαν ὀρθὰ στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀπέδωσαν καταρχὴν πιστὰ τὸ ρωσικὸ πρωτότυπο. Ἐξέκλιναν μίαν μόνον φορά: ἐνσωμάτωσαν στὸ κείμενο μίαν διευκρίνιση ποὺ στὸ πρωτότυπο ὑπάρχει ὡς ὑποσημείωση²³, ἐνῶ μὲ δύο ὑποσημειώσεις ποὺ πρόσθεσαν, διευκρίνισαν γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ἀναγνω-

22. Βιογραφικά καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἄλλη συγγραφικὴ καὶ μεταφραστικὴ παραγωγή του βλ. στὸ πρόσφατο λῆμμα τοῦ V. V. PUKHOV, «Levshin Vasilij Alexejevich» στὸ *Slovar' russkikh pisatelej XVIIIveka*, τχ. 2 (Κ-Ρ), Ἀγία Πετρούπολη 1999, σ. 198–201.

23. *Pis'mo...*, σ. 55 καὶ *Βιβλίον διηρημένον εἰς μέρη δύο...*, σ. 49.

στικό κοινό πώς ό «Κανδίδης, ή Όπτιμίσμος» πού άναφέρει ό Ρώσος συγγραφέας είναι «όνομασία βίβλων, άς ό Βολτέρ συνέγραψεν»²⁴ και πώς με τόν όρο «Δεΐστας» πού ύπάρχει στό κείμενο νοείται έ-κεινος «ός τις ύποτίθεται ύπάρχειν Θεόν»²⁵. Άς σημειωθεί τέλος ότι τόν όρο «rassuzhdenie» πού ύπάρχει στόν τίτλο του έργου και πού σημαίνει «συλλογισμοί», «σκέψεις», τόν άπέδωσαν με τή λέξη «διακρίσεις»²⁶.

Στό ρωσικό όμως κείμενο ύπάρχει και ό γερμανικής καταγωγής όρος «Κουνστκάμμερ»²⁷, όρος πού, όπως είδαμε, παραπλάνησε τόν Δημαρά, ό όποιος θεώρησε ότι γερμανικό ήταν τό κείμενο πού χρησιμοποιήσαν οί Έλληνες μεταφραστές. Η παρουσία όμως ένός γερμανικής καταγωγής όρου σέ ένα ρωσικό κείμενο προκαλεί εύλογες άπορίες πού πρέπει νά λύσουμε. Άς δούμε τόν όρο στό περιβάλλον του, χρησιμοποιώντας τήν έλληνική άπόδοση του κειμένου.

Σκοπός του συγγραφέα είναι νά άποδειχθεί ή πανταχού παρούσα δύναμη και σοφία του Θεού και για

24. Βιβλίον διηρημένον εις μέρη δύο..., σ. 3, σημ. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα και μόνο έργο του Βολταίρου πού με τόν τίτλο *Candide ou l'optimisme* δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά τό 1759.

25. *δ.π.*, σ. 73, σημ. Πρόκειται βέβαια για τόν όπαδό της θεωρίας του Δεΐσμοϋ (deismus), σύμφωνα με τήν όποία ό Θεός έπλασε μεν τόν κόσμο, αλλά δέν μερμνᾷ για αυτόν.

26. *Pis'to...*, σ. 3 και Βιβλίον διηρημένον εις μέρη δύο..., σ. 1.

27. *Pis'to...*, σ. 22.

τὸ λόγο αὐτὸ χρησιμοποιεῖ, μεταξὺ ἄλλων, ὡς παράδειγμα τὰ ὀστρακόδεσμα: «Ὅταν τὸ ῥεῦμα μᾶς δίδει ἄδειαν νὰ περιερχόμεθα εἰς τοὺς αἰγιαλοὺς τῆς θαλάσσης, εὐρίσκομεν ἐκεῖ ἀναρίθμητα ὀστρακοδέσματα, τοὺς ἀπογόνους ἐκείνων, ὁποῦ πρὸ ἐνίων τινῶν αἰώνων φυλάττουσιν ἐν τοῖς Κουνστκάμμερ τοῦτέστιν ἐν τοῖς ἀρχαίοις. Καὶ οἱ πρόγονοι καὶ οἱ ἀπόγονοι εἰσὶ πρὸς ἑαυτοὺς ὅμοιοι ἐν πᾶσι. — Αὐθις οὐκ αὐτομάτου ὑπόμνημα, ἀλλὰ τῆς προμηθευσάσης προνοίας»²⁸.

Ἡ λέξις ὅμως Κουνστκάμμερ ποὺ ὑπῆρχε στὸ πρωτότυπο δὲν ἦταν ὄρος ἄγνωστος στὸ ρωσικὸ λόγιον κοινό, καθὼς ὁ Μέγας Πέτρος τὸν εἶχε χρησιμοποιήσει γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὸ Μουσεῖο ποὺ ἱδρύσθη στὴν Ἁγία Πετρούπολη τὸ 1718 καὶ στὸ ὁποῖο στέγασε μιὰ συλλογὴ ἀπὸ τὰ ἀξιοπεριέργα τῆς φύσης, τῆς βοτανικῆς καὶ τῆς ζωολογίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνθρώπινης δημιουργίας. Τὸ γιὰτί οἱ μεταφραστές διατήρησαν τὸν γερμανικὸ αὐτὸ ὄρο, μεταγράφοντάς τον ἀπλῶς μὲ ἐλληνικοὺς χαρακτηῖρες, θὰ ἀπαντηθεῖ πιὸ κάτω.

V

Πὰ τῆ σημασίᾳ τοῦ ἀντιρρητικῆς ἔργου τοῦ Levshin καὶ γιὰ τὸν ἀπόηχο ποὺ εἶχε στὸν ρωσικὸ πνευματικὸ χῶρο δὲν ἔχω νὰ εἰσφέρω συμπεράσματα πρωτότυ-

²⁸. Βιβλίον διηρημένον εἰς μέρη δύο..., σ. 18-19.

πων έρευνών· άρκοῦμαι λοιπόν νά παραπέμψω στή σχετική μελέτη τῆς Barbara W. Maggs, «Eighteenth-century Russian reflections on the Lisbon earthquake, Voltaire and optimism», στήν όποία δίνονται στοιχεῖα καί γιά τό έργο πού μᾶς άπασχολεῖ έδῶ²⁹. Γιά νά άποκαλύψουμε όμως τήν έμβέλεια τοῦ μεταφραστικοῦ έγχειρήματος στό έλληνόφωνο κοινό, πρέπει πρῶτα νά συγκεντρώσουμε στοιχεῖα γιά τούς μεταφραστές καί γιά τό χορηγό τῆς έκδοσης.

Τά μόνα στοιχεῖα πού, γιά τήν ώρα, ὑπάρχουν γιά τά δύο αὐτά ζητούμενα έξάγονται άπό όσα αναφέρονται στήν άφιερωτική έπιστολή πού δημοσιεύτηκε στήν άρχή τοῦ έντύπου. Ἐς άντιγράψουμε έδῶ τó κείμενό της.

*Ἐντιμότητε, καί χρησιμώτατε έν πραγματευταῖς
Κύριε Κύριε Στέριε Κυριάκη.*

Τά φυσικά προτερήματα τῆς ὑμετέρας τιμότητος δικαίως εἶχον ὑποχρέωση τόν έν τῇ Μακαρία Αἰξιε Κύριον Χριστόδουλον Σουγδουρήν διαφυλάττειν αὐτῇ, οὐ μόνον εἰλικρινεστάτην

29. Ἡ μελέτη δημοσιεύτηκε στό περιοδικό *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 137 (1975), 7–29. Γιά τόν Levshin καί τó έργο του βλ. ιδίως σ. 7–8 καί 13–29· βλ. άκόμα Α. ΖΛΑΤΟΠΟΛΣΚΑΥΑ, «L'homme et le Dieu : perception du débat entre Rousseau et Voltaire en Russie», *De l'intérêt de l'étude des Lumières aujourd'hui. Actes de la Table Ronde. Saint-Petersbourg, Bibliothèque Nationale de Russie le 28 juin 2003*, Ἁγία Πετρούπολη 2004, σ. 25–37.

φιλίαν, ἀλλὰ καὶ οὐ μικρὸν σέβας, εὐλάβειαν, καὶ ὑπόληψιν.

Καὶ ἐπειδὴ οἷονδῆποτε πόνημα, ἢ ἐφεύρημα τοῦ αὐτοῦ τὸ ἐνόμιζεν ὁ ἴδιος τέλειον, ἐπαινετόν, καὶ ἄριστον, ὅταν ἢ αὐθεντεία της τοιοῦτον τὸ ἔκρινεν· ἐπιθυμῶν ὁ ἐν τοῖς ἴχνεσι αὐτοῦ περιπατῶν, καὶ τὴν ἐπίκλησιν ἐπιφέρων, αὐτὸν μὲν εὐχαριστῆσαι καὶ μετὰ θάνατον, τὴν δὲ ὑμετέραν τιμότητα ἀναβεβαιῶσαι τῆς ἰδίας εὐλαβείας, καὶ σέβας, προσφέρει αὐτῇ τὴν παροῦσαν μετάφρασιν, ἱκετεύων δέξασθαι αὐτὴν μετ' εὐμενείας, ὡς πόνημα μὲν εἰλικρινοῦς φίλου της, εἰς ἀνάμνησιν δὲ καὶ τοῦ προσφέροντος, καὶ τοῦ συνεργοῦντος, οἷτινες μεθ' ὄσης τῆς εὐλαβείας, καὶ σέβας λαμβάνουσι τὴν τιμὴν ὀνομάζεσθαι

*Τῆς ὑμετέρας ἐντιμότητος
Εὐπειθέστατοι, καὶ ὑποκλινέστατοι
δοῦλοι
Μ. Σ. Καὶ Σ. Κ.*

Ἄπο τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς μαθαίνουμε πρῶτα ὅτι μιὰ σχέση φιλίας καὶ ἀλληλοεκτίμησης συνέδεε τὸν Στέριο Κυριάκη μὲ τὸν Χριστόδουλο Σουγδουρή. Ἔπειτα, ὅτι τὴ θέση στὴ σχέση αὐτή, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Σουγδουρῆ, φιλοδοξεῖ νὰ πάρει ὁ πρῶτος τῶν ὑπογραφομένων στὴν ἐπιστολή, ἐκεῖνος ποὺ δηλώνει-

ται με τὰ ἀρχικά «Μ. Σ.», ἐκεῖνος πὺν αὐτοσυστήνεται πὼς ἔχει τὸ ἴδιο ἐπώνυμο («τὴν [αὐτοῦ] ἐπὶ κλησιν ἐπιφέρων») καὶ πὺν διακατέχεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀκολουθήσει τὰ ἴχνη του. Τέλος, ὅτι στὴ μεταφραστικὴ αὐτὴ προσπάθεια ὁ Μ. Σ.[ουγδουρῆς] βοηθήθηκε ἀπὸ τὸν δεύτερο τῶν ὑπογραφομένων στὴν ἐπιστολή, ἐκεῖνον πὺν δηλώνεται με τὰ ἀρχικά «Σ. Κ.».

Δὲν γνωρίζουμε ποιὸς ἦταν ὁ τόπος κατοικίας τοῦ «πραγματευτῆ» Στέριου Κυριάκη καὶ πὺν ἀσκοῦσε τίς ἐμπορικὲς του δραστηριότητες, ἀλλὰ ἡ ρωσικὴ φιλολογικὴ καταγωγὴ τοῦ ἐντύπου μᾶς ὁδηγεῖ πρὸς ἐκεῖνα τὰ μέρη. Γνωρίζουμε μάλιστα ἕναν Σουγδουρῆ πὺν στὰ χρόνια ἐκεῖνα βρισκόταν στὴ Ρωσία καὶ φέρεται νὰ ἔχει μεταφράσει ἕνα ἐπιστημονικὸ βιβλίον τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε ἐκεῖ. Τὴν πληροφορία τὴν ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Παπαδόπουλο-Βρετό, ὁ ὁποῖος στὸ ἔργον του *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*³⁰ καταγράφει ἕνα βιβλίον πὺν ἐκδόθηκε στὴ Νίζνι Νοβγορόδ (Nijni-Novgorod) με τὸν τίτλον *Βιβλίον ἱατρικὸν τῆς*

30. ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΒΡΕΤΟΣ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἤτοι Κατάλογος τῶν... τυπωθέντων βιβλίων...*, σ. 73, ἀρ. 170· πβ. καὶ σ. 336. Ἀπὸ τὸν Βρετό ἀντλοῦν τὴν πληροφορία καὶ ὁ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΑΘΑΣ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία...*, Ἀθήνα 1868, σ. 611 καὶ ὁ Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique... au dix-huitième siècle...*, τ. 2, Παρίσι 1928, σ. 354, ἀρ. 1031* καὶ ὁ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἰωάννινα 1960, σ. 197, ἀρ. 393.

ποδαλγίας· στο τέλος του έντύπου δηλώνεται, κατά τόν Βρετό, ότι μεταφράστηκε τὸ 1781 ἀπὸ τὰ γαλλικὰ «παρὰ τοῦ Λογιωτάτου Κυρίου Χρήστου Σουγδουρῆ, τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων». Ἀντίτυπο ὅμως τοῦ βιβλίου αὐτοῦ —πὺ συγγραφέας του φέρεται νὰ εἶναι ὁ G. Emerigon³¹— δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ ὡς σήμερα³² καὶ δὲν μποροῦμε νὰ ἐλέγξουμε ἀπὸ αὐτοψία τὴν πληροφορία τοῦ Βρετοῦ: Χρῆστος ἢ μήπως Χριστόδουλος ὀνομαζόταν ὁ Σουγδουρῆς πὺ βρισκόταν στὴ Ρωσία σὲ ἐποχὴ πολὺ κοντινὴ σὲ ἐκείνη πὺ μᾶς ἐνδιαφέρει;

31. Ὁ Παπαδόπουλος-Βρετός ἀναγράφει τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τοῦ ἔργου στὰ ἑλληνικά: «Γ. Ἐμεριγόν», πρῶτος ὁ ΘΩΜΑΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία...*, σ. 158, ἀρ. *2117, ἀποδίδει τὸ ὄνομα σὲ ξένη γλώσσα. Βλ. τώρα γιὰ τὸ ἔργο τὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα πὺ παρουσίασε ὁ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἐνα βιβλίον πὺ λανθάνει: Χρήστου Σουγδουρῆ, *Βιβλίον ἰατρικὸν τῆς ποδαλγίας*, Νίζνα 1780», *Ὁ Ἐραμιστῆς* 24 (2004), 196–199. Πὰ τὴν «Οἰκογένεια Σουγδουρῆ» στοιχεῖα ἔχει συγκεντρώσει ὁ ΚΩΣΤΑΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, «Γεώργιος Σουγδουρῆς (1645/7–1725): Ἄγνωστα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ, τὴ διδασκαλία καὶ τὸ φιλοσοφικὸ του ἔργο. Μέρους Α΄», *Δωδώνη* 31/Γ (2002), 247–260.

32. Στὸν «Κατάλογον τὸν παρὰ Μαρκίδ. Πούλιου εὐρισκομένων διαφόρων παλαιῶν καὶ νέων βιβλίων», πὺ δημοσιεύτηκε στὸ τέλος τοῦ φύλλου τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1794 —καὶ ἐπαναδημοσιεύτηκε στὸ φύλλο τῆς 17ης Νοεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους— τῆς *Ἐφημερίδος*, ὑπάρχει καὶ ὁ τίτλος *Ποδαλγίας* μὲ τιμὴ πώλησης «12 κρη[αιτζάρια]». Ὁ φίλος Κώστας Πέτσιος, πὺ μοῦ ἐπεσήμανε αὐτὴ τὴν πληροφορία, θεωρεῖ πὺς ὁ τίτλος πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὸ δημοσίευμα τοῦ Σουγδουρῆ.

Συγγενής λοιπόν, γιός ἢ ἀνεπιός τοῦ Χριστόδουλου Σουγδουρή —ἢ καὶ ἀπλὰ συνονόματός του— εἶναι ἐκεῖνος πού εἶχε τὴν πρωτοβουλία νὰ συνεχίσει τὴ σχέση καὶ τὴ γόνιμη συνεργασία μὲ τὸν Κυριάκη. Ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς δὲν προκύπτει ἄμεσα, ἀλλὰ νομίζω πὼς ἡ προβαλλόμενη σχέση ἀλληλοεκτίμησης πού συνέδεε τὸν Χριστόδουλο Σουγδουρή μὲ τὸν Στέριο Κυριάκη δὲν ἦταν ἄλλης μορφῆς ἀπὸ ἐκείνη πού συνέδεε τοὺς λόγιους τῆς ἐποχῆς μὲ τοὺς πλούσιους ἐμπορευόμενους Ἑλληνας: οἱ ἔμποροι φιλοδοξοῦσαν νὰ ἐμφανίζονται φίλοι τῶν γραμμάτων καὶ ὑπηρετές τοῦ γενικοῦ καλοῦ τοῦ Γένους καὶ στὴν ὑπόθεση αὐτὴ οἱ λόγιοι ἦταν οἱ φυσικοὶ τους συνεργάτες καὶ κάποτε ἐκεῖνοι πού χειραγωγοῦσαν τὶς κοινωνικὲς τους φιλοδοξίες πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ὀπτική, δὲν μπορούμε νὰ διακρίνουμε ποιὸς ἐπέλεξε τὸ δημοσιευμένο στὴ Μόσχα βιβλίον καὶ θέλησε νὰ τὸ δεῖ μεταφρασμένο καὶ δημοσιευμένο στὰ ἑλληνικά. Ἀπὸ ὅσα ἀφήνονται νὰ ὑπονοήσουμε στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή, ἦταν ἰδέα τοῦ χορηγοῦ τῆς ἔκδοσης, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπίθανο αὐτὸ πού ἀφήνεται νὰ ὑπονοήσουμε νὰ εἶναι μία χειρονομία ἀβροφροσύνης τοῦ Σουγδουρή πρὸς τὸν Κυριάκη. Ὅσο γιὰ τὸ συνεργάτη τοῦ Μ. Σουγδουρή, τὸ «συνεργό» του πού ἐμφανίζεται μὲ τὰ ἀρχικὰ Σ. Κ., δὲν διαθέτουμε περισσότερα στοιχεῖα γιὰ νὰ τὸν ἐντοπίσουμε.

Μέσα σέ αὐτή τήν ὀπτική, στήν ὑπόθεση πού δια-
 τυπώνουμε πῶς σέ ρωσικό ἔδαφος διέμεναν ὅλοι οἱ
 συντελεστὲς τῆς ἀπόδοσης στὰ ἑλληνικά καὶ ἔκδοσης
 ἑνὸς βιβλίου γραμμένου στὰ ρωσικά, ὁ ὄρος «Κουν-
 σκάμμερ» πού οἱ μεταφραστὲς διατήρησαν στὸ ἑλλη-
 νικὸ κείμενο δὲν ἀποτελεῖ ἀντίφαση· συνιστᾶ ἀντίθε-
 τα μιὰ ἀκόμα ἔνδειξη πού ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπόθεσή
 μας: καθὼς ζοῦσαν στὴ Ρωσία ὁ ὄρος τοὺς ἦταν
 οἰκειὸς, τὸν διατήρησαν λοιπὸν καὶ προσέθεσαν καὶ
 τὸν ὄρο πού νόμισαν ὅτι τὸν ἀποδίδει στὰ ἑλληνικά:
 «ἐν τοῖς Κουνσκάμμερ τούτέστιν ἐν τοῖς ἀρχείοις».

Ἡ τύχη τοῦ Βολταίρου στὴν Ἑλλάδα δὲν εἶναι ἡ
 πρώτη φορὰ πού συνδέεται μὲ τὴ Ρωσία. Ὁ Εὐγένιος
 Βούλγαρης τὸ 1772 περίπου γράφοντας στὴν Πετρού-
 πολη τὸ ἔργο του *Στοχασμοὶ* χρησιμοποιεῖ δύο ἔργα
 τοῦ Βολταίρου ἀπὸ τὰ ὁποῖα μεταφράζει σύντομα
 ἀποσπάσματα στὰ ἑλληνικά³³. Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαε-
 τίας τοῦ 1780 μεταφράστηκαν στὰ ἑλληνικά καὶ
 τυπώθηκαν φυλλάδια πού περιεῖχαν ἔργα τοῦ Βολ-
 ταίρου. Πὰ παράδειγμα τὰ ἔργα του *Sermon du Papa
 Nikolas Charisteski, Le Tocsin de rois aux souverains
 de l'Europe, Epître à l'impératrice de Russie Catherine
 II* καὶ τὸ ψευδεπίγραφο ἔργο του *Traduction du
 poème de Jean Plokof, conseiller de Holstein sur les
 affaires présentes. 1770* μεταφράστηκαν στὰ ἑλληνικά

33. Βλ. περισσότερα γιὰ τὸ θέμα στὴν προηγούμενη μελέτη.

καὶ τυπώθηκαν μέσα στὸ διάστημα 1771–1772 στὴν Πετρούπολη³⁴. Ἦταν δημοσιεύματα ποὺ τὰ προκάλεσε ἡ ρωσικὴ κυβέρνηση, καθὼς σὲ αὐτὰ γινόταν «λόγος γιὰ τὴν ὑπέρμαχο τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν δικαιωμάτων τῶν ὑποδούλων ὀρθόδοξων χριστιανῶν, τὴν αὐτοκρατορικοὺς Αἰκατερίνη Β'»³⁵, καὶ ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ ἰδεολογικὰ ἐρεί-

34. Βλ. ΝΕΣΤΩΡ ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΣ, «Ἐπτὰ σπάνια ἑλληνικὰ φυλλάδια δημοσιευμένα στὴν Πετρούπολη (1771–1772)», *Ὁ Ἑρμιστής* 18 (1986), 1–34· βλ. καὶ τὸ τελευταῖο σχετικὸ δημοσίευμα, ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, «Τὸ ποίημα τοῦ Βολταίρου “Traduction du poème de Jean PlokoF” καὶ ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1768–1774. Μιὰ ἀκόμα ἀθησαύριστη ἀπόδοσή του στὰ ἑλληνικά», *Ὁ Ἑρμιστής* 25 (2005), 101–118.

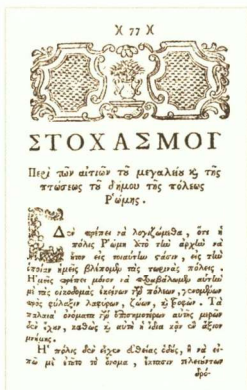
35. Βλ. ΝΕΣΤΩΡ ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΣ, ὁ.π., σ. 1. Μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια λογικὴ εἶχαμε καὶ μεταφράσεις καὶ δημοσιεύματα ποὺ ἔγιναν στὴ Ρωσία μὲ ἀπληγῆσεις ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Μοντεσκιέ *De l'Esprit des lois*, ἐννοῶ βέβαια τὴν «Εἰσήγηση» (*Nakaz*) τῆς Αἰκατερίνης Β', ποὺ μεταφράστηκε στὰ ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη καὶ τυπώθηκε τὸ 1770 καὶ στὴ Μόσχα καὶ στὴ Βενετία· ἀνάμεσα στὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα, βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τῆς ΝΑΔΕΙΔΑ ΠΛΑΒΙΝΣΚΑΙΑ, «Catherine II ébauche le *Nakaz*. Premières notes de lecture de *L'Esprit des lois*», *Revue Montesquieu* 2 (1998), 67–88, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ καὶ τὴν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν ἀπόδοσή τους στὸν ἑλληνικὸ κόσμον βλ. τὸ πρόσφατο δημοσίευμα ΔΙΜΙΤΡΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «La fortune de Montesquieu en Grèce dans la seconde moitié du XVIIIe siècle», *Montesquieu du nord au sud. Actes de la table ronde organisée à Paris les 29 et 30 janvier 1999*, Νάπολη – Ὁξφόρδη 2001, σ. 81–88, τὸ ὁποῖο ὁμως θά

σματα στην Ἀνατολή ἐνόψει τῶν πολέμων της μὲ τὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.

Μὲ τὴ Ρωσία ὅμως θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ πλέον καὶ ἡ ἔκδοση τῆς Βενετίας τοῦ 1796. Δὲν ἀποτελεῖ βέβαια δημοσίευμα ποὺ συνέτεινε στὴ διάδοση τῶν ἰδεῶν τοῦ Βολταίρου, οὔτε φαίνεται νὰ προῆλθε ἀπὸ κρατικὴ παρέμβαση —ἀντιρρητικὸ τῶν ἀπόψεών του ἦταν καὶ θὰ πρέπει νὰ τὸ θεωρήσουμε μᾶλλον προῖον «ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας». Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, πρέπει νὰ προσγραφεῖ καὶ αὐτὸ στὴν τύχη τοῦ Βολταίρου στὴν Ἑλλάδα, ὅπως προσδιοριζόταν μέσα ἀπὸ ρωσο-ελληνικοὺς διαύλους ἐπικοινωνίας.

πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μὲ ὅσα, νεότερα, στοιχεῖα παρουσιάσαμε στὴ μελέτη μας «Ἕνας Φαναριώτης διαβάζει Montesquieu. Τεκμήρια γιὰ, καὶ ἀπὸ, τὶς ἀναγνώσεις του», *Γιὰ τοὺς Φαναριώτες. Δοκιμὲς ἑρμηνείας & Μικρὰ ἀναλυτικά*, Ἀθήνα 2003, σ. 155–166 καὶ σὲ ἐκείνη πού ἐδῶ ἀκολουθεῖ.

Ένας Montesquieu στα έλληνικά
 «έκ τής ρωσικῆς διαλέκτου»
 Μιά υπόθεση για τή μετάφραση
 τῶν *Considerations* στα 1796

I

Τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, τὸ ὁποῖο πρωτοδημοσιεύτηκε χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα στὸ Ἄμστερνταμ τὸ 1734 καὶ γνώρισε τὴν ὀριστικὴ του ἔκδοση («revue, corrigée et augmentée») ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ συγγραφέα τὸ 1748, πέρασε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μέσα ἀπὸ τοὺς δύο παραδοσιακοὺς διαύλους: κάποια ἀντίτυπα, ἀπὸ τὶς πολλαπλὲς ξενόγλωσσες ἐκδόσεις ποὺ γνώρισε, ἔφτασαν στὴν «Ἑλληνικὴ Ἀνατολή» καὶ διαβάστηκαν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ εἶχαν τὴν ἐπιθυμία καὶ τὴ δυνατότητα νὰ τὸ κάνουν¹,

1. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν περίπτωση τοῦ Καταρτζῆ, ὁ ὁποῖος μετὰ τὸ 1796 ἀπέκτησε τουλάχιστον τὸν τέταρτο τόμο τῶν *Œuvres de Montesquieu*, στὴν ἔκδοση Plassan, ὅπως ἔχω δεῖξει στὴ μελέτη μου «Καταρτζῆς καὶ Montesquieu. Νεότερα στοιχεῖα», *Μνήμη Ἄλκη Ἀγγέλου. Τὰ ἄφθονα σχήματα τοῦ παρελθόντος. Ζητήσεις τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας καὶ τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας. Πρακτικὰ τῆς Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης 3-6 Ὀκτωβρίου 2002*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 54-56 [= Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Γιὰ τοὺς Φαναριώτες. Δοκιμὲς ἐρμηνεύσεως καὶ Μικρὰ ἀναλυτικὰ*, Ἀθήνα 2003, σ. 159-163 καὶ σ. 166, μὲ περισσότερα στοιχεῖα]. Πὰ τὶς ἐκδόσεις τῶν

ἐνῶ στὸ ἑλληνογλωσσο κοινὸ θέλησαν νὰ καταστήσουν προσιτὸ τὸ ἔργο οἱ δύο μεταφράσεις του στὰ ἑλληνικά, πού ἐπιχειρήθηκαν πρὶν κλείσει ὁ 18ος αἰώνας.

Τὸ *terminus* τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα τὸ δίνει τὸ γεγονός πὼς ἔχουμε στὰ 1795 καὶ στὰ 1796 τὴ δημοσίευση δύο μεταφράσεων τοῦ ἴδιου ἔργου στὰ ἑλληνικά. Ἡ πρώτη καὶ πληρέστερη θὰ γνωρίσει τὴν πρώτη ἔντυπη ἔκδοσή της στὴ Λιψία²· ἡ δεύτερη καὶ μερικὴ, ἀφοῦ δημοσιεύτηκαν μόνο τὰ ἕξι πρῶτα κεφάλαια τοῦ ἔργου, στὴ Βενετία³. Στὴν πρώτη ἀναφέρεται τὸ

Considérations στὰ γαλλικά καὶ τὶς ἐκδόσεις τῶν μεταφράσεων πού γνώρισαν, ἀπὸ τὴν πρώτη τους ἔκδοση τὸ 1734 ὡς τὸ 1800, βλ. τὸν κατάλογο πού δίνουν οἱ PATRICK ANDRIVET καὶ CATHERINE VOLPILHAC–AUGER στὴν Εἰσαγωγή τοῦ δευτέρου τόμου τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Montesquieu, στὸν ὁποῖο ἐπανεκδίδεται τὸ πῶ πάνω ἔργο: *Société Montesquieu. Œuvres complètes de Montesquieu*, τ. 2, Ὁξφόρδη – Νάπολη 2000, σ. 50–85.

2. Βλ. ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ–ΒΡΕΤΟΣ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἤτοι Κατάλογος τῶν... τυπωθέντων βιβλίων...*, Μέρος 2, Ἀθήνα 1857, σ. 99, ἀρ. 256· Β. Ε. ΡΑΣΤΕ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (Συμβολὴ στὴ δεκαετία 1791–1799)*, Ἀθήνα 1969, σ. 30, ἀρ. 113· Γ. Γ. ΛΑΔΑΣ – ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791–1795*, Ἀθήνα 1970, σ. 356–358, ἀρ. 216 (στὴ σ. 356 πανομοιότυπο τῆς σελίδας τίτλου τοῦ βιβλίου)· ΘΩΜΑΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.–1800)*, τ. 1, Ἀθήνα 1984, σ. 319, ἀρ. 4319.

3. Πὰ τὴν ὁποία βλ. περισσότερα στοιχεῖα πῶς κατωτὸ στὸ κείμενο. Ἄς σημειωθεῖ πὼς ἡ πρώτη μετάφραση μικρῶν τμημάτων τοῦ

ὄνομα τοῦ Montesquieu ὡς συγγραφέα τοῦ ἔργου, δηλώνεται πὼς ἡ μετάφραση ἔγινε «ἐκ τῆς Γαλλικῆς Διαλέκτου» ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ· στὴ δεύτερη ἀποσιωπῶνται ὅλα: καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τοῦ ἔργου, καὶ ἡ γλῶσσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἔγινε ἡ μετάφραση καὶ τὸ ὄνομα ἐκείνου ποὺ τὴν ἔκανε. Πὰ τὴν πρώτη μετάφραση ἔχει προταθεῖ καὶ ἔχει γίνεи ἀποδεκτὸ πὼς μεταφραστὴς ἦταν ὁ Γεώργιος Ἐμμανουήλ (ἢ Μανουήλ) Βυζάντιος⁴. Πὰ τὴν δεύτερη μετάφραση, ἔχει ταυτιστεῖ ἀπὸ τὴν Ariadna Camargiano τὸ ἔργο καὶ ὁ συγγραφέας του⁵,

ἔργου στὰ ἑλληνικὰ ἔγινε ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη. Τὰ τμήματα αὐτὰ δημοσιεύτηκαν στὸ ἔργο του *Στοχασμοὶ εἰς τοὺς κρισίμους Καιροὺς, τοῦ Κράτους τοῦ Ὀθωμανικοῦ* [Πετρούπολη 1772], σ. 31 καὶ 38· πρόκειται γιὰ τμήματα ἀπὸ τὰ κεφάλαια ις' καὶ κγ' τῶν *Considerations*. Πὰ τὸ ἔργο τοῦ Βούλγαρη στὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκαν βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴν προηγούμενη μελέτη.

4. Βλ. Γ. ΖΑΒΙΡΑΣ, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον* (ἔκδ. Γ. ΚΡΕΜΟΥ), Ἀθήνα 1872, σ. 241· πβ. καὶ «Γραμματεία Τῶν Νεωτέρων Ἑλλήνων, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἐνεστῶτος ἔτους καὶ ἀνατρέχουσα μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ Δεκάτου Ἑκτου αἰῶνος», *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* 1811, σ. 357. Πὰ τὸ θέμα ἀλλὰ καὶ γιὰ τίς ἄλλες πνευματικὲς ἐνασχολήσεις τοῦ Γεώργιου Ἐμμανουήλ βλ. ἀπὸ τὴ νεότερη βιβλιογραφία Γ. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, «Ἡ παρουσία τοῦ Salomon Gessner στὴ λογοτεχνία τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Ὁ Ἐρμηνιστὴς* 11 (1974 [=1980]) —Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρά—, 22, 25–26 καὶ Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ πρώτη», *Ὁ Ἐρμηνιστὴς* 14 (1977), 181, ἀρ. *84.

5. Βλ. τὴ μελέτη τῆς *Spiritual revolutionar Francez si Voltaire în*

ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα, ἡ γλῶσσα ἀπὸ τὴν ὁποία μεταφράστηκε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ, παραμένουν ἄγνωστα στὴν ἔρευνα. Ἐδῶ θὰ διατυπώσουμε μιὰ ὑπόθεση σχετικὴ μὲ τὸν διάμεσο ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση ποὺ ἐκδόθηκε, ὅπως εἶπαμε, στὴ Βενετία τὸ 1796, καὶ θὰ διερευνήσουμε τὸ ἂν ἡ μετάφραση ποὺ δημοσιεύτηκε ἦταν ὀλοκληρωμένο ἢ ἡμιτελὲς κείμενο.

II

Οἱ *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* τοῦ Montesquieu γνώρισαν, ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ δημοσιεύτηκαν οἱ πιὸ πάνω δύο μεταφράσεις τοῦ ἔργου στὰ ἑλληνικά, περισσότερες ἀπὸ πενήντα ἐκδόσεις στὰ γαλλικά καὶ εἴκοσι τρεῖς

limba greacă și română, Βουκουρέστι 1946, σ. 38. Ὡς τότε —ἀλλὰ συχνὰ καὶ μετὰ τὴ μελέτη τῆς Camargano—, μιὰ μόνο μετάφραση τοῦ ἔργου στὰ ἑλληνικά ἀναφερόταν, ἐκείνη τοῦ 1795. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Β. ΚΝΟΣ στὴ Γραμματολογία του μιὰ μετάφραση ἀναφέρει (*L'Histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821*, Οὐψάλα 1962, σ. 569–570) ἢ οἱ Γ. ΛΑΔΑΣ καὶ ΑΘ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ στὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία [τῶν ἐτῶν 1791–1799]* ἓνα μόνο ἔντυπο παρουσιάζουν ποὺ νὰ παραδίδει αὐτὸ τὸ ἔργο τοῦ Μοντεσκιέ, ἐκεῖνο τοῦ 1795. Μέσα στὴν ἴδια λογικὴ καὶ ὁ ΘΩΜΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ στὴν «Ἀλφαβητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξις» ποὺ παρουσίασε τὸ 1984 τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας (1466 ci.–1800)*, ἓνα μόνο βιβλίο καταγράφει στὸ συγγραφέα MONTESQUIEU Charles, τὴν ἔκδοση τοῦ 1795 (ᾠ.π.).

μεταφράσεις σὲ ὀκτώ διαφορετικὲς ξένες γλώσσες. Κατὰ συνέπεια, σὲ μιὰ πρώτη προσέγγιση, μοιάζει ἀκατόρθωτο νὰ ἐντοπίσει κάποιος τὴν ἔκδοση ἀπὸ τὴν ὁποία ἔγινε ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν ἕξι πρώτων κεφαλαίων πού δημοσιεύτηκαν στὴ Βενετία τὸ 1796.

Ἐπάρχει ὥστόσο ἓνα πρῶτο στοιχεῖο πού μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὸ μίτο γιὰ νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν ἀποκάλυψη αὐτοῦ πού ἀναζητοῦμε: τὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ διαφορετικὴ ἀπόδοση ἑνὸς ὄρου ἀπὸ ἐκείνους πού συγκροτοῦν τὸν τίτλο τοῦ ἔργου. Ἐξηγοῦμαι· στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τῆς Βενετίας χρησιμοποιεῖται μιὰ περιφραστικὴ διατύπωση γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ὁ ὄρος «*des Romains*» καὶ τὸ ζητούμενο εἶναι σὲ ποιά ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἐκδόσεις ἢ μεταφράσεις τοῦ ἔργου ὑπάρχει ἀνάλογη περιφραστικὴ διατύπωση.

Ὅλες οἱ ἐκδόσεις τοῦ ἔργου στὰ γαλλικὰ χρησιμοποιοῦν στὸν τίτλο τους τὸν ὄρο «*des Romains*». Τὸ ἴδιο κάνουν καὶ οἱ ἀντίστοιχες μεταφράσεις του στὶς ξένες γλώσσες: «*of the Romans*» στὴν πρώτη μετάφραση τοῦ ἔργου στὰ ἀγγλικά τὸ 1734⁶· «*der Römer*»⁷ στὰ γερμα-

6. *Reflections on the Causes of the Grandeur and Declension of the Romans. By the Author of the Persian Letters. Translated from the French*, Λονδίνο 1734 σὲ 80 σχῆμα (τὸ ἴδιο κείμενο κυκλοφόρησε καὶ σὲ 120 σχῆμα), ἐνῶ τὴν ἴδια χρονιά ἔχουμε καὶ μιὰ ἔκδοση στὸ Δουβλίνο.

7. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν πρώτη γερμανικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου: *Betrachtungen über die Ursachen der Grösse und des Verfalles der Römer. Aus dem Französischen übersetzt*, Βερολίνο 1742.

νικά: «*dei Romani*» στὰ ἰταλικά⁸: «*der Romeinen*» στὰ ὀλλανδικά⁹: «*de Romares*» στὰ σουηδικά¹⁰. Ἄκόμα καὶ ἡ πρώτη ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου πού ἐκδόθηκε στὴ Λιψία τὸ 1795 χρησιμοποιοεῖ τὸν ὄρο «τῶν Ῥωμαίων»¹¹.

Σὲ τρεῖς μόνο περιπτώσεις ὁ ὄρος «*des Romains*» ἀποδίδεται περιφραστικά: στίς ἀγγλικὲς μεταφράσεις τοῦ ἔργου πού ἔγιναν ἀπὸ τὸ 1752 καὶ μετὰ, ὅπου ἀντὶ γιὰ τὸ «*of the Romans*» χρησιμοποιοῦνται οἱ ὄροι «*of the Roman Empire*»¹²: στὴν πρώτη μετάφραση τοῦ

8. Βλ. τὴν ἀντίστοιχη πρώτη ἰταλικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου: *Considerazioni sopra le cagioni della Grandezza de' Romani, e della loro Decadenza. Tradotta Dall' Idioma Francese*, Βενετία 1735. Στὴ δευτέρῃ τοῦ 1764 καὶ τὴν τρίτῃ τοῦ 1776 ὁ ὄρος στὴν ἐπιγραφή τοῦ ἔργου εἶναι «*dei Romani*».

9. Ἡ πρώτη καὶ μοναδικὴ ὡς τὴν ἐποχὴ πού μᾶς ἐνδιαφέρει μετάφραση τοῦ ἔργου στὰ ὀλλανδικὰ δημοσιεύτηκε τὸ 1773: *Aenmerkingen over de oorzaken van de grootheid der Romeinen, en van hunnen ondergang*, Ἄμστερνταμ 1773.

10. Μία μετάφραση τοῦ ἔργου στὰ σουηδικὰ δημοσιεύτηκε σὸ διάστημα πού μᾶς ἐνδιαφέρει, στὰ 1755: *Herr Montesquious Tankar öfwer Orsakerne til de Romares Wälde och Fall, Af Fransöskan öfwersatte...*, Στοκχόλμη 1755.

11. Ἔρευνα περὶ προόδου καὶ πτώσεως τῶν Ῥωμαίων. Συνθεθεῖσα παρὰ τοῦ Μοντεσκίου καὶ μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς Γαλλικῆς Διαλέκτου, Λιψία 1795.

12. *Reflections on the Causes of the Grandeur and Declension of the Roman Empire. Translated from the French of M. de Secondat*,

ἔργου στὰ πολωνικά, ὅπου χρησιμοποιοῦνται οἱ ὄροι «*Rzeczypospolitey Rzymskiej*»¹³, καὶ στὴν ἀπόδοση τοῦ ἔργου στὰ ρωσικά, ὅπου, καὶ ἐκεῖ, ὁ ὄρος «*des Romains*» μεταφράζεται ὡς «*rimskago naroda*»¹⁴.

Ἦχοντας περιορίσει σημαντικὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐκδόσεων ἀπὸ τίς ὅποιες πιθανῶς ἔγινε ἡ μετάφραση στὰ ἑλληνικά τῶν κεφαλαίων πού μᾶς ἐνδιαφέρουν, μένει νὰ συγκρίνουμε τοὺς ὄρους πού χρησιμοποιεῖ ὁ Ἑλληνας μεταφραστής μὲ ἐκείνους πού χρησιμοποίησαν οἱ τρεῖς ἄλλοι.

Στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τῆς Βενετίας, γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ὁ ὄρος «*des Romains*» χρησιμοποιεῖται στὴ σελίδα

Baron de Montesquieu, Author of l'Esprit des Loix. In two volumes. The Second Edition. With great Additions and Improvements, Λονδίνο 1752. Ἀπὸ τὴν ἔκδοση αὕτη καθιερῶνεται οἱ ὄροι «of the Roman Empire» γιὰ νὰ ἀποδώσουν τὸν ὄρο «des Romains». Καὶ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης μεταφράζει τὸν ὄρο «des Romains» ὡς «Ῥωμαϊκὴ αὐτοκρατορία»: «Περὶ Μεγαλειότη[τος] καὶ Καταπτώσ[εως] τῆς Ῥωμαϊκ[ῆς] Αὐτοκρ[ατορίας]»: βλ. ὅσα ἀναφέρω γιὰ τὴ μετάφρασή του στὴ σημείωση 3.

13. Ἡ πρώτη μετάφραση τοῦ ἔργου στὰ πολωνικά δημοσιεύθηκε τὸ 1762: *Uwagi nad przyczynami wielkosci y upadku Rzeczypospolitey Rzymskiej z francuzkiego na polski iezyk przetlomaczone*, Βαρσοβία 1762. Στὴ δευτέρη, πού ἐκδόθηκε στὰ 1778, ἀποδίδεται κατὰ λέξη ὁ ὄρος «*des Romains*» ὡς «*Rzymian*».

14. *Razmyshlenia o prichinakh velichestva rimskago naroda i ego upadka*, Ἁγία Πετρούπολη 1769. Στὴ δευτέρη ρωσικὴ μετάφραση πού γνώρισε τὸ ἔργο, τὸ 1893, ὁ ὄρος «*des Romains*» θὰ ἀποδοθεῖ κατὰ λέξη.

τίτλου ή περιφραστική διατύπωση «του δήμου τής Ῥώμης», και ὅταν ἀρχίζει ή δημοσίευση τής μετάφρασης προστίθεται στον τίτλο και ή λέξη «πόλεως», «του δήμου τής πόλεως Ῥώμης»¹⁵. Εἶναι φανερό πὼς ή ἔκφραση αὐτή δὲν ἀποδίδει τοὺς ὅρους «ρωμαϊκή αὐτοκρατορία», πὸν προτίμησε ὁ Ἄγγλος μεταφραστής μετὰ τὸ 1752, οὔτε τὸ «πολιτεία (respublica) Ρωμαίων», πὸν προέκρινε ὁ Πολωνὸς μεταφραστής· πλησιάζει περισσότερο μετὰ τὴ ρωσική ἀπόδοση τοῦ ὅρου ὡς «ρωμαϊκοῦ λαοῦ», μετάφραση πὸν δημοσιεύτηκε στὴν Ἁγία Πετρούπολη τὸ 1769, δηλαδή πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὸν μᾶς ἐνδιαφέρει.

III

Τὸ πρῶτο αὐτὸ εὔρημα, τὸ ὁποῖο δίνει τὴν ἀφορμὴ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ή ἑλληνική μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὴ ρωσική ἀπόδοση τοῦ ἔργου, πρέπει νὰ συνδεθεῖ μετὰ ἓνα ἄλλο εὔρημα πὸν πρόσφατα ἦρθε στὸ φῶς, σύνδεση πὸν ἐνισχύει ἀκόμα περισσότερο τὴν ὑπόθεση αὐτή.

Θυμίζω καταρχὰς πὼς ή μετάφραση πὸν μᾶς ἐνδιαφέρει δὲν ἐκδόθηκε αὐτοτελῶς ἀλλὰ ἀποτελέσει τὸ δεύτερο μέρος ἑνὸς ἐντύπου πού, μετὰ τὸν γενικὸ τίτλο *Βιβλίον διηρημένον εἰς μέρη δύο, ὧν τὸ μὲν πρῶτον περιέχει Ἐπιστολὴν τινὰ διαλαμβάνουσαν τινὰ δια-*

15. Βλ. σ. α' και 77 ἀντίστοιχα. Τὰ πανομοιότυπά τους τὰ δημοσιεύω ἐδῶ στὴ σ. 36 τὸ πρῶτο και στὴ σελίδα 59 τὸ δεύτερο.

κρίσεις εἰς τὸ ποίημα τοῦ κυρίου Βολτέρ. Τὸ δεύτερον, Στοχασμούς τινὰς περὶ τῶν αἰτιῶν τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς πτώσεως τοῦ δήμου τῆς Ῥώμης, ἐκδόθηκε στὰ 1796 στὴ Βενετία¹⁶.

Στὸ πρῶτο λοιπὸν μέρος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, δημοσιεύτηκε ἓνα ἀντιρρητικὸ κείμενο ἐναντίον τοῦ Βολταίρου καὶ ὄλων ὅσα ὑποστήριξε στὸ ἔργο του *Poème sur le désastre de Lisbonne*, τὸ ὁποῖο γνώρισε τὴν πρώτη του ἔκδοση στὰ 1756. Κείμενο ἀντιρρητικὸ πού πρόσφατα ἀποκαλύφθηκε πῶς ἀποτελοῦσε μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ τοῦ ἔργου τοῦ Ῥώσου συγγραφέα τοῦ 18ου αἰῶνα Vassilij Alekseevich Levshin, *Pis'mo, soderzhashchee nekotorye rezsuzhdenija o Poeme G. Vol'tera na razrushenie Lissabona*, ἔργο πού δημοσιεύτηκε αὐτοτελῶς στὴ Μόσχα τὸ 1788¹⁷.

16. Βλ. ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΒΡΕΤΟΣ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία...*, Μέρος 2..., σ. 101, ἀρ. 265· Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Τὸ βενετικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Ἀθήνα 1969, σ. 131, ἀρ. 211· Β. Ε. ΡΑΣΤΕ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (Συμβολὴ στὴ δεκαετία 1791-1799)*..., σ. 35, ἀρ. 135· Γ. Γ. ΛΑΔΑΣ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799*, Ἀθήνα 1973, σ. 12-14· ΘΩΜΑΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, τ. 1..., σ. 81, ἀρ. 1078.

17. Τὸ εὔρημα πρωτοπαρουσιάστηκε στὸ Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο «Εὐρώπη καὶ Νέος Ἑλληνισμός», πού ὀργάνωσε στὴν Ἀθήνα, στίς 9 καὶ 10 Νοεμβρίου 2001, ἡ Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας. Τὸ ἀναδημοσιεῶ ἐδῶ, σ. 33-58.

Κατά συνέπεια, ή πιθανή συνύπαρξη, στο ίδιο έντυπο βιβλίο, δύο κειμένων που έχουν κοινή καταγωγή από ρωσικές εκδόσεις ένισχύει την υπόθεση που διατυπώσαμε· μοιάζει δηλαδή περισσότερο πιθανό ή έλληνική μετάφραση να έγινε από την αντίστοιχη ρωσική απόδοση του έργου του Montesquieu, που είχε δημοσιευτεί είκοσι έπτά χρόνια νωρίτερα.

Η διερεύνηση μίας τέτοιας υπόθεσης μās επιβάλλει να στρέψουμε την προσοχή μας στα της μετάφρασης των *Considérations* στα ρωσικά.

Η έπιτροπή που συγκρότησε στα 1769 ή Μεγάλη Αίκατερίνη «για την μετάφραση ξένων βιβλίων» στα ρωσικά αποφάσισε πώς από τα πρώτα που έπρεπε να μεταφραστούν θα ήταν και οί *Considérations* του Montesquieu. Τη μετάφραση όμως του έργου την είχε ήδη έτοιμάσει, με δική του πρωτοβουλία, ό Alexei Ρολέπον, απόφοιτος του Πανεπιστημίου της Άγίας Πετρούπολης, με σπουδές στο Στρασβοῦργο και στη Γοτίγγη· έτσι ή μετάφρασή του αποτέλεσε από τα πρώτα δημοσιεύματα που ένέκρινε ή έπιτροπή και εκδόθηκε στα 1769¹⁸.

Άς σημειωθεί πώς ή έπιτροπή που του έδωσε τη

18. Άντῶ στοιχειά από τη μελέτη της NADEJDA PLAVINSKAIA, «Les traductions russes de Montesquieu au XVIIIe siècle», *L'Europe de Montesquieu. Actes du Colloque de Gènes (26–29 mai 1993)*, Νάπολη–Παρίσι–Όξφόρδη 1995, σ. 431 έπ. Τό τράβηγμα του βιβλίου ήταν 1200 αντίτυπα (δ.π., σ. 434).

σχετική άδεια χρησιμοποιεῖ ὄρους πὸν ἐνδιαφέρουν ἀπολύτως τὴν ἔρευνά μας: ἐπέτρεψε, ὅπως ἀναφέρεται σχετικά, «νά μεταφραστῆ τὸ βιβλίον τοῦ δοξασμένου Montesquieu περὶ τῶν αἰτίων τοῦ μεγαλείου τῆς π ὀ λ ε ω ς Ρ ὠ μ η ς καὶ τῆς πτώσεώς της»¹⁹. Εἶναι νομίζω φανερό πὸς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, γιὰ λόγους πὸν δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ ἐρμηνεύσω, οἱ ὄροι «Ρωμαῖοι», «ρωμαϊκὸς λαὸς» καὶ «πόλη τῆς Ρώμης» ἦταν περίπου ἰσοδύναμοι στὴ συνείδηση τοῦ λόγιου ρωσικοῦ κοινοῦ, διότι ὁ μὲν μεταφραστὴς ἀποδίδει τὸν ὄρο τοῦ πρωτοτύπου «*des Romains*» ὡς «τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ», ἡ δὲ ρωσικὴ ἐπιτροπὴ πὸν τοῦ δίνει τὴν ἄδεια νὰ μεταφράσῃ τὸ ἔργο ἀποδίδει τὸν ἐπίμαχο ὄρο ὡς «τῆς πόλεως Ρώμης».

Μήπως λοιπὸν κάποιος Ἕλληνας, μέτοχος αὐτῆς τῆς ρωσικῆς λόγιας γλώσσας, μετέφρασε στὰ ἑλληνικὰ τὸν ὄρο «*rimskago naroda*» πὸν βρῆκε στὸν τίτλο τῆς ρωσικῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου ὡς «*τοῦ δήμου τῆς Ρώμης*» ἢ «*τοῦ δήμου τῆς πόλεως Ρώμης*»; Μήπως, τελικὰ, ἡ μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ τῶν ἕξι πρώτων κεφαλαίων τοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu *Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* πὸν δημοσιεύτηκε στὴ Βενετία τὸ 1796

19. V. P. SEMENNIKOV, *Sobranie staraiushcheesia o perevode inostrannykh knig, oucherezhdennoe Ekaterinoi II*, Ἁγία Πετρούπολη 1913, σ. 35, σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρει ἡ NADEJDA PLAVINSKAIA στὴν πὸ πάνω μελέτη της, σ. 433.

РАЗМЫШЛЕНІЯ
о
причинахъ
ВЕЛИЧЕСТВА
РИМСКАГО
НАРОДА
и
ЕГО УПАДКА

съ Французкаго переведенныя

переводчикомъ

АЛЕКСѢЕМЪ ПОЛЪНОВЫМЪ.

Цѣна 50 коп.

ВЪ САНКТ ПЕТЕРСБУРГѢ
при Императорской Академіи Наукъ
1769 года.

είχε ως διάμεσο τή ρωσική μετάφραση τοῦ ἔργου; Θεωρῶ πολὺ πιθανὸ νὰ εὐσταθεῖ μιὰ τέτοια ὑπόθεση.

IV

Τελειώνοντας θέλω νὰ θέσω ἓνα ζήτημα τὸ ὁποῖο, ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχει ἀπασχολήσει ἐκείνους πὺν ἔχουν μιλήσει γιὰ τή μετάφραση αὐτή: τὸ κείμενο πὺν ἐκδόθηκε τὸ 1796 μπορεῖ ἄραγε νὰ θεωρηθεῖ ἐργασία ὀλοκληρωμένη ἢ, ὅπως ἐγὼ τείνω νὰ πιστεύω, ἓνα ἔργο ἡμιτελές;

Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἀπαντήσουμε —ἢ ἔστω, νὰ συλλέξουμε κάποια στοιχεῖα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ— πρέπει νὰ συγκρίνουμε τὸ ἑλληνικὸ κείμενο μὲ τή ρωσική μετάφραση ἢ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόθεση πὺν διατυπώσαμε, ἀποτέλεσε τὸν διάμεσο· νὰ διαπιστώσουμε δηλαδὴ τίς διαφορὲς καὶ τίς ἀποσιωπήσεις γιὰ νὰ ρωτήσουμε στὴ συνέχεια ἂν ὀφείλονται σὲ ἠθελημένες ἀποσιωπήσεις ἢ σὲ κάποια ἄλλη αἰτία. Πρὶν ὅμως ἀπὸ αὐτὸ, πρέπει νὰ βεβαιωθοῦμε σὲ ποῖα ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu ἀνατρέχει τὸ ρωσικὸ καὶ κατ' ἐπέκταση τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, διότι —θυμίζω πῶς— ἔχουμε δύο κείμενα πὺν παραδίδουν τὸ ἔργο: ἐκεῖνο πὺν πρωτοδημοσιεύτηκε στὰ 1734, κείμενο πὺν γνώρισε ἓνδεκα ἐπανεκδόσεις στὰ γαλλικὰ ὡς νὰ ἐμφανιστεῖ ἢ «δεύτερη (ἀναθεωρημένη) ἔκδοση» τοῦ ἔργου στὰ 1748, γιὰ νὰ γνωρίσει καὶ αὐτὴ ὡς τὴν ἐποχὴ πὺν μᾶς ἐνδιαφέρει κοντὰ στὶς σαράντα ἐπα-

νεκδόσεις στη γαλλική πάντα γλώσσα. Νά βεβαιωθούμε δηλαδή πρώτα για τὸ κείμενο πὸν χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ μπορέσουμε στὴ συνέχεια νὰ ἐντοπίσουμε τὶς παραλείψεις πὸν ὑπάρχουν καὶ νὰ ἀποτιμήσουμε τὸ νόημά τους.

Ἐνα καὶ μόνον παράδειγμα, ἀντλημένο ἀπὸ τὶς πρώτες παραγράφους τοῦ πρώτου κεφαλαίου, μᾶς δείχνει ἔκδηλα τὶς ἔξωτερικὲς διαφορὲς πὸν ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν δύο ἐκδόσεων: στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου, τοῦ 1734, τὸ κείμενο καταλαμβάνει δύο παραγράφους· στὴ δεύτερη, τοῦ 1748, ἔχει ἀύξηθεῖ κατὰ μία παράγραφο καὶ ἔχει ἐμπλουτιστεῖ μὲ μία σημείωση²⁰.

20. Ἴδου τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς δύο ἐκδόσεις. Τὸ κείμενο πὸν παραδίδει τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου τὸ ἀντλῶ ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἐπανεκδόσή του στὸν δεύτερο τόμο τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Montesquieu, *Société Montesquieu. Œuvres complètes de Montesquieu...*, σ. 89· γιὰ τὸ κείμενο τῆς δευτέρας χρησιμοποιῶ τὴ χρηστικὴ ἔκδοση τῆς Pléiade, *Montesquieu, Œuvres complètes* (ἐπιμ. ROGER CAILLOIS), τ. 2, Παρίσι 1951, σ. 69–70.

ἔκδ. 1734: *La Ville [de Rome] n'avoit pas même de ruës, si l'on n'apelle de ce nom la continuation des Chemins qui y aboutissoient. Les maisons étoient placées sans ordre, & très-petites, car les hommes toujours au travail ou dans la Place publique ne se tenoient gueres dans les maisons.*

Romulus, & et ses Successeurs furent presque toujours en guerre avec leurs voisins pour avoir des Citoyens, des Femmes, ou des Terres ; ils revenoient dans la Ville avec les dépouilles des Peuples vaincus, c'étoient des gerbes de bled & des troupeaux ; cela y causoit une grande joye ; voila l'origine des Triomphes qui furent dans la suite la principale cause des Grandeurs, où cette Ville parvint.

Τὸ ρωσικὸ καὶ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἔχουν τὴν ἴδια καταρχὴν διάταξη μὲ ἐκείνη τῆς δεύτερης ἔκδοσης τοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu· μποροῦμε λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε πὼς ἀποδίδουν κείμενο ποὺ ἀνατρέχει σὲ αὐτὴ τὴν ἔκδοση²¹. Ἐπομένως τὴν ὥρα μὲνει νὰ

ἔκδ. 1748: *La Ville [de Rome] n'avait pas même de rues, si l'on n'appelle de ce nom la continuation des Chemins qui y aboutissoient. Les maisons étoient placées sans ordre, & très-petites, car les hommes toujours au travail ou dans la Place publique ne se tenoient gueres dans les maisons.*

Mais la grandeur de Rome parut bientôt dans ses Edifices publics. Les Ouvrages [σημείωση: Voyez l'étonnement de Denys d'Halicarnasse sur les Egoûts faits par Tarquin ; Ant. Rom. liv. 3.] qui ont donné & qui donnent encore aujourd'hui la plus haute idée de sa puissance, ont été faits sous les Rois. On commençoit déjà à bâtir la Ville Eternelle.

Romulus, & et ses Successeurs furent presque toujours en guerre avec leurs voisins pour avoir des Citoyens, des Femmes, ou des Terres ; ils revenoient dans la Ville avec les depouilles des Peuples vaincus, c'étoient des gerbes de bled & des troupeaux ; cela y causoit une grande joye ; voila l'origine des Triomphes qui furent dans la suite la principale cause des Grandeurs, où cette Ville parvint.

21. Ἴδου καὶ τὰ σχετικὰ κείμενα: τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ρωσικὸ τὸ ἀντλῶ ἀπὸ τῆς σ. 1–2 τῆς (δυσπρόσιτης) ἔκδοσης τῆς Ἁγίας Πετρούπολης τοῦ 1769 καὶ τὸ ἀντιγράφων μεταγράφοντάς το μὲ λατινικοὺς χαρακτῆρες καὶ τὸ ἀντίστοιχο ἀπόσπασμα στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τῆς σ. 77–78 τῆς ἔκδοσης τῆς Βενετίας.

ἔκδ. 1769: *V gorode [Rime] i ulits ne bylo, estli ne nazvat' sim imenem prodolzhenie konchashchikhsia tam dorog. Domy sverkh bezporiadochnago polozhenia ves'ma byli малы; ibo liudi, zaobykshie byt' vseгда на rabote ili на sbornom meste, malo v domu obrashchalis'.*

No Rim vskore pokazal svoje velichestvo chrez obshchenarodnyia zdania. Stroenia [σημείωση: Dionisij Alikarnasskij v III kn. Rim. drevn. s uzhasnym

συγκρίνουμε τις δύο μεταφράσεις για να διαπιστώσουμε αν υπάρχουν διαφορές.

Ίδου μιὰ πρώτη παρατήρηση πού τήν άντλοῦμε ἀπό τὸ πρῶτο κεφάλαιο καὶ ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα πού παραθέσαμε.

Στὸ ἑλληνικὸ κείμενο παραλείπεται μιὰ ὑποση-

udivleniem gorovit o sdelannykh Tarkviniem podzemnykh prokhodakh. Oni eshche tsely.]. *podavshija togda ves'ma vysokoe mnenie o ego mogushchestve, i kotorym my eshche do nyne udivliaemsia, soversheny byli pri vladenii korolej. Uzhe nachinali stroit' vechnyj gorod.*

Romul i ego preemniki bezprestannia pochti veli vojny s svoimi sosediami dlia sniskania grazhdan, zhen, ili zemli: oni vozvrashchalis' v gorod so vziatoiu u pobezhdennykh narodov korystii; onaia sostoiala v khlebe i skote: chto velikuiu im radost' prichinilo. Tot nachalo torzhestv, byvshikh v posleduiushchia vremena glavnoiu prichinoiu velichestva, do kotorago dostig sej gorod.

ἔκδ. 1796: Ἡ πόλις [τῆς Ῥώμης] δὲν εἶχεν εὐθείας ὁδοὺς, ἣ νὰ εἶπω μὲ ἐτοῦτο τὸ ὄνομα, ἔκτασιν τελειούντων δρομῶν. Οἱ οἴκοι ἐκτὸς τῆς ἀτάκτου θέσεως αὐτῶν ἦσαν μικρότατοι, ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι, ὄντες συνειθισμένοι πάντοτε ἐν τῷ ἐργάζεσθαι, ὀλίγον διέτριβον ἐν ταῖς οἰκίαις.

Καὶ ὁμως αὐτὴ ἔδειξεν ἐν τάχει τὸ μεγαλεῖόν της ἀπὸ δημοσίας οἰκοδομίας. Τὰ κτίρια, ἅτινα ἔδωκαν τότε μίαν ὑψηλὴν εἰδέαν τῆς παντοδυναμίας της, καὶ τὰ ὁποία ἔτι θαυμάζομεν καὶ ἔως τοῦ νῦν, ἐτελειώθησαν ἐν τοῖς καιροῖς τῶν Αὐτοκρατόρων. Οὗτοι εἶχαν ἀρχίσῃ νὰ κτίζουν αὐτὴν τὴν πόλιν αἰώνιον.

Ὁ Ῥωμοῦλος καὶ οἱ αὐτοῦ διάδοχοι εἶχον σχεδὸν μὲ τοὺς γείτονάς των ἀσιγήτους πολέμους, ἀφ' ὧν ἄρπαξαν ἄνδρας, γυναῖκας, καὶ γῆν. Αὐτοὶ ἔτι ἐπέστρεφον εἰς τὴν πόλιν μὲ τὰ κέρδη, ὅπου ἐλάμβανον ἀπὸ τὰ νενικημένα πλησιώχωρα ἔθνη, συνιστάμενα εἰς τροφάς καὶ ζῶα. Ἰδὸν ἡ ἀρχὴ τῶν θριάμβων, οἱ ὁποῖοι ἐστάθησαν κεφαλαϊώδης αἰτία τοῦ μεγαλεῖου ἐφ' ὃ εἰς τοὺς μετὰ ταῦτα καιροὺς ὑψώθη αὕτη ἡ πόλις.

μείωση, εκείνη για τὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσέα, στὴν ὁποία ἀπλῶς θεμελιώνονται μὲ παραπομπή στὴν πηγὴ ὅσα ἀναφέρονται στὸ κείμενο· καὶ ἀκόμα παραλείπεται ἡ ἀπόδοση δύο προτάσεων: «ili na sbornom meste» καὶ «ehto velikuiu im radost' prichinilo», ὅ,τι στὸ γαλλικὸ κείμενο ἀναφέρεται ὡς «ou dans la Place publique» καὶ «cela y causoit une grande joye». Εἶναι, νομίζω, φανερὸ ἀπὸ αὐτὰ καὶ μόνο τὰ παραδείγματα ὅτι μὲ τὶς παραλείψεις πὺ ἐντοπίσαμε δὲν φαίνεται ὁ Ἕλληνας μεταφραστὴς νὰ ὑπηρετεῖ κάποια σκοπιμότητα· οἱ παραλείψεις αὐτὲς ἀφήνουν ἀπλῶς νὰ διαφανεῖ πῶς δὲν ἔχουμε τὴν τελικὴ μορφὴ μᾶς μετάφρασης.

Εἶναι ὥστόσο χρήσιμο, γιὰ νὰ μὴν καταλήξουμε σὲ βιαστικὰ συμπεράσματα, νὰ δοῦμε καὶ ἄλλα παραδείγματα, πὺ θὰ στηρίξουν ἢ ὄχι τὴν πρώτη αὐτὴ ἐντύπωση.

Μιὰ δεύτερη ἐνδειξη τὴν ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ὑποσημειώσεων πὺ ἔχουν παραλειφθεῖ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση. Συγκεκριμένα· ὁ Montesquieu ἔχει ἐμπλουτίσει στὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ ἔργου του τὰ ἕξι πρῶτα κεφάλαια μὲ 84 ὑποσημειώσεις. Στὴ ρωσικὴ μετάφραση ὑπάρχουν· στὴν ἑλληνικὴ ὁμως ἀπόδοση τοῦ ἔργου, δημοσιεύονται 42 ὑποσημειώσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 34 ἔχουν μεταφραστεῖ ὀλόκληρες ἐνῶ σὲ 8 λείπει κάποιο τμῆμα τους —συνήθως δίνεται μόνο ἡ παραπομπὴ στὴν πηγὴ καὶ παραλείπεται τὸ κείμενο πὺ τὴ συνοδεύει.

“Ένα πρώτο δείγμα από αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς παραλείψεις στὶς ὑποσημειώσεις τὸ ἀναφέραμε ἤδη· ἄς δοῦμε ὅμως δύο ἀκόμα, τυχαίας ἐπιλογῆς, ἀπὸ τὸ πρῶτο κεφάλαιο πὺν θὰ θεμελιώσουν, νομίζω, τὴν πρώτη μας ἐντύπωση.

Στὸ πρῶτο λοιπὸν κεφάλαιο ὁ Montesquieu ἀναφέρει τὸ παράδειγμα τοῦ Ταρκύνιου πὺν αὐθαίρετα πῆρε τὴν ἐξουσία: «Tarquin prit la couronne sans être élu par le sénat ni par le peuple», καὶ σὲ ὑποσημείωση δίνει μιὰ συμπληρωματικὴ πληροφορία ὅπως καὶ τὴν πηγὴ τὴν ὁποία χρησιμοποίησε: «Le sénat nommoit un magistrat de l'interrègne qui éliosoit le roi : cette élection devoit être confirmée par le peuple. Voyez Denys d'Halycarnasse, liv. II, III et IV»²². Ὁ Ρῶσος μεταφραστὴς εἶναι πιστὸς στὸ γαλλικὸ πρωτότυπο· ὁ Ἑλληνας μεταφραστὴς ἀποδίδει τὸ κείμενο, δίνει σὲ παρασελίδια σημείωση τὴν πηγὴ, παραλείπει ὅμως νὰ ἀποδώσει στὰ ἑλληνικὰ καὶ ὅσα συμπληρωματικὰ ἀναφέρει ὁ Montesquieu στὴν ὑποσημείωσή του²³.

Στὸ ἴδιο κεφάλαιο, ὅταν ὁ λόγος γιὰ τὸ βασιλιά τῆς Ρώμης Σέρβιο Τύλλιο (Servius Tullius), πὺν ἀπο-

22. Τὸ χωρίο στὴν ἔκδοση τῆς Pléiade, ὁ.π. σ. 70. Τὸ ἀντίστοιχο χωρίο στὴ ρωσικὴ μετάφραση εἶναι: «Senat vo vremia mezhdutsarstvija poruchal izbranie korolia postavliaemoj na to ot ego vlasti. Sie izbranie dolzhno byt' podtverzhdeno ot naroda. Sm. u Dionis. Alikar. v kn. II, III i IV.».

23. Τὸ κείμενο στὴ σ. 80 τῆς ἔκδοσης τῆς Βενετίας.

φάσισε νά αὐξήσει τὰ προνόμια τοῦ λαοῦ προκειμένου νά μειώσει, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, τὶς ἐξουσίες τῆς Συγκλήτου, ὁ Montesquieu δίνει σὲ ὑποσημείωση τὶς πηγές ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶχε ἀντλήσει τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Τύλλιο: «Voyez Zonare, et Denys d'Halicarnasse, liv. IV»²⁴. Ὁ Ἑλληνας μεταφραστὴς μεταφέρει τὰ σχετικὰ στὰ ἑλληνικά ἀλλὰ παραλείπει νά ἀναφέρει τὶς πηγές πού εἶχε ὑποσημειώσει ὁ συγγραφέας καὶ ἔχει ἀποδώσει ὁ Ρῶσος μεταφραστής²⁵.

Οἱ παραλείψεις αὐτὲς δὲν μποροῦν, νομίζω, νά ἐρμηνευτοῦν πὼς ὀφείλονται σὲ κάποια βούληση ἀπόκρυψης· θὰ μποροῦσε ὅμως κάποιος νά ὑποστηρίξει τὴν ἄποψη πὼς οἱ παραλείψεις ὀφείλονται στὴ βούληση τοῦ μεταφραστῆ νά «ἐλαφρύνει» τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὶς πολλὲς ὑποσημειώσεις πού ὑπῆρχαν στὸ πρωτότυπο. Ὡστόσο μὰ ἡμιτελὴς σημείωση πού ὑπάρχει στὸ τέλος τοῦ ἔκτου κεφαλαίου μᾶς ἀποκαλύπτει πὼς ὁ μεταφραστής, ἀπλῶς, δὲν μπόρεσε νά ὀλοκληρώσει τὸ ἔργο του.

Στὸ ἕκτο λοιπὸν κεφάλαιο τοῦ ἔργου ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη σημείωση: «Ils en agirent de même avec Viriate : après lui avoir fait rendre les transfuges, on lui demanda qu'il rendit les armes ; à quoi ni lui ni les

24. Τὸ χωρίο στὴν ἔκδοση τῆς Pléiade, ὁ.π. σ. 71. Τὸ ἀντίστοιχο χωρίο στὴ ρωσικὴ μετάφραση εἶναι: «Sm. Zonara i Dionisia Alikarnasskago, v kn. IV».

25. Τὸ κείμενο στὴ σ. 81–82 τῆς ἔκδοσης τῆς Βενετίας.

siens ne purent consentir. (Fragment de Dion.)»· σημείωση πού στή ρωσική μετάφραση ἀποδίδεται πιστά: «Ravnym obrazom postupili oni s Viriatom: pri- nudiv ego vydat' peremetchikov, trebovali, chtob on otdal oruzhie; na chto ni on, ni ego poddannyje ne mogli soglasit'sia. Ostatok Diona»²⁶.

Ἴδου τώρα τὸ ἀντίστοιχο χωρίο μεταφρασμένο στὰ ἑλληνικά καὶ δημοσιευμένο στή σ. 148 τῆς ἔκδοσης τῆς Βενετίας: «Οὕτως αὐτὴ ἐφέρθη μετὰ τοῦ βαριάτου. Ἀναγκάσασα γὰρ αὐτὸν νὰ δώσῃ..., ἐζήτησεν ἔπειτα καὶ τὰ ὄπλα ἐφ' ᾧ οὔτε τὸ ὑπήκοον αὐτοῦ δὲν ἐδυνήθησαν νὰ στέρξωσι. Δίων ἐν τοῖς σωζομένοις»²⁷.

Ἄν ἡ γραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ «Βαριάτου» μὲ μικρὸ τὸ ἀρχικὸ γράμμα μπορεῖ εὐλόγα νὰ ἀποδοθεῖ σὲ τυπογραφικὴ ἀβλεψία, ἢ παράλειψη τῆς μετάφρασης τῆς λέξης «peremetchikov» στὰ ἑλληνικά, ἀπόδοση τοῦ ὄρου «transfuges» στὰ ρωσικά, καὶ ἡ ἀντικατάστασή της μὲ τρεῖς τελεῖες σημαίνει, κατὰ τὴ γνώμη μου, μιὰ στιγμιαία διάλειψη στή μνήμη τοῦ μεταφραστῆ, ἕνα κενὸ πού θὰ τὸ συμπλήρωνε ἀργότερα κατὰ τὴν περαιτέρω ἐπεξεργασία τῆς μετάφρασής του. Ἄν σὲ αὐτὸ προσθέσουμε καὶ ἕνα μεταφραστικὸ κενό: «ni lui ni les siens» ἔγραφε ὁ Montesquieu, «ni on, ni ego

26. Τὸ χωρίο στὴν ἔκδοση τῆς Pléiade, ὁ.π. σημείωση (c) στή σ. 105 καὶ στή ρωσικὴ μετάφραση στή σημείωση (**) πού ἀρχίζει ἀπὸ τὴ σ. 78 καὶ ὀλοκληρῶνεται στὴν ἐπόμενη.

27. Τὸ κείμενο στή σ. 148 τῆς ἔκδοσης τῆς Βενετίας.

roddannyje» μεταφράστηκε στα ρωσικά, «ούτε τὸ ὑπήκοον αὐτοῦ», δημοσιεύτηκε στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «οὔτε αὐτὸς οὔτε τὸ ὑπήκοον αὐτοῦ»· παραλείψεις ποὺ δὲν ἀποδεικνύουν τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ μεταφραστῆ ἀλλὰ δείχνουν, κατὰ τὴ γνώμη μου, πὼς ἡ μετάφραση ποὺ δημοσιεύτηκε δὲν ἦταν ἔτοιμη νὰ δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας.

Στὸ εὐλόγο ἐρώτημα: τότε γιατί δημοσιεύτηκε, ὅταν μάλιστα ἀπέδιδε ἕξι μόνο κεφάλαια τοῦ ἔργου; Δὲν ἔχουμε ἐπαρκῆ στοιχεῖα γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε. Ἴσως νὰ ἦταν ἓνα πόνημα ποὺ ἄφησε ἡμιτελὲς ὁ Χριστόδουλος Σουγδουρῆς, ὁ ὁποῖος πέθανε πρὶν ἀπὸ τὸ 1796, καὶ τὸ ὁποῖο ὁ μεταφραστὴς τοῦ ρωσικοῦ ἔργου *Pis'mo, soderzhashchee nekotorye rezsuzhdenija o Poeme G. Vol'tera na razrushenie Lissabona* («Ἐπιστολὴ περιέχουσα τινὰς διακρίσεις εἰς τὸ Ποίημα τοῦ Κυρίου Βολτέρ Περί τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως Λισβώνης») καὶ συγγενῆς πιθανότατα τοῦ Σουγδουρῆ θεώρησε σκόπιμο νὰ τὸ ἀνασύρει ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Χριστόδουλου καὶ νὰ τὸ συμπεριλάβει στὴν ἔκδοση τοῦ 1796, χωρὶς νὰ δώσει περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ μεταφραστῆ καὶ γιὰ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἀποφάσισε νὰ δημοσιοποιήσει τὸ ἡμιτελὲς πόνημά του²⁸.

28. Γιὰ τὸν Χριστόδουλο Σουγδουρῆ καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸ μεταφραστὴ τῆς «Ἐπιστολῆς» στὰ ἑλληνικά βλ. ἀναλυτικὰ στὴν προηγούμενη μελέτη, ἰδίως στὴ σ. 51-55.

Ρήγας καὶ Montesquieu
Σκέψεις γύρω ἀπὸ τὴ μετάφραση
στὰ ἑλληνικὰ τοῦ *Esprit des lois* ποὺ λανθάνει

176

Ε Ί Δ Η Σ Ι Σ

Ἄς κείναις φιλογόνις ἀγαθῇ τῇ κακῇ μεταφράζοντασ καὶ ἴσως τῷ γένει κείναις βιβλίοις, ἕς μὲν ἐπιχειρῶν τὸ *esprit des lois* γὰρ ποιεῖται Montesquieu ἐπιπέδῃ ἢ ἴσως μετασφραγίσαι ἐν ἑμῶ, ἢ τελειώοντασ ἔχει τὸ ταυτῶσ.

ΠΙΝΑΞ

I

Ἐς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὰ πασίγνωστα. Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου τοῦ Ρήγα *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, πού συμπληρώθηκε καὶ τυπώθηκε στὴ Βιέννη τὸ 1790, ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη «Εἶδησις»:

Ἄν κἀνένας φιλογενῆς ἀγαπᾷ νὰ κοπιᾷση μεταφράζωντας πρὸς ὄφελος τοῦ γένους κἀνένα βιβλίον, ἂς μὴν ἐπιχειρισθῆ τὸ esprit des loix par monsieur Montesquieu ἐπειδὴ καὶ εἶναι μισομεταφρασμένον ὑπ' ἐμοῦ, καὶ τελειώνωντας ἔχει νὰ τυπωθῆ¹.

Βιβλίο φαίνεται ὅτι δὲν τυπώθηκε ποτέ, ἀλλὰ καὶ τὸ χειρόγραφο μὲ τὴ μετάφραση τῶν τμημάτων ἀπὸ τὸ «Πνεῦμα τῶν νόμων» πού εἶχε ἐκπονήσει ὁ Ρήγας χάθηκε —ἢ, σὲ μιὰ πιὸ αἰσιόδοξη διατύπωση, λανθάνει.

¹Ανακοίνωση στὸ Διεθνὲς Συνέδριο «Ὁ Ρήγας καὶ ἡ ἐποχὴ του. Ἡ κρίση τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ὁ Νέος Ἑλληνισμός, 18ος–19ος αἰ.», πού ὀργάνωσε τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν στὸ Βελεστίνο καὶ τὸ Βόλο, 10–13 Σεπτεμβρίου 1998.

1. Ἡ «Εἶδησις» εἶναι δημοσιευμένη στὴν τελευταία σελίδα, τὴν 176, πρὶν ἀπὸ τὸν «Πίνακα» μὲ τὸν ὁποῖο κλείνει τὸ βιβλίο· βλ. παρ. 101 τοῦ βιβλίου τῆς ἐδῶ στὴ σ. 83.

“Όπως όμως και αν ἐκλάβουμε ἐκεῖνο τὸ «μισομεταφρασμένον» πὺ ἀναφέρει, εἴτε ὡς ἀπόδοση στὰ ἑλληνικά τοῦ ἔργου ὀλόκληρου σὲ πρώτη γραφή, εἴτε ὡς μετάφραση τμημάτων του μόνον, τὸ πρῶτο θέμα πὺ τίθεται εἶναι ἂν δεχόμεστε ἢ ὄχι τὴν πληροφορία πὺ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Ρήγας, ὅτι ἀσχολήθηκε, διάβασε καὶ καταπιάστηκε μὲ τὴ μετάφραση στὰ ἑλληνικά τοῦ «Πνεύματος τῶν νόμων» τοῦ Montesquieu.

Δὲν ἔχουμε νομίζω λόγους νὰ τὴν ἀμφισβητήσουμε. Ἐὰν ἔτσι εἶναι, ἔχουμε ἓνα *terminus ante quem*: πρὶν ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1790 —ἐποχὴ πὺ τυπώνεται τὸ *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, τὸ ἔντυπο στὸ ὁποῖο παραδίδεται ἡ πληροφορία πὺ μᾶς ἐνδιαφέρει— εἶχε ἀρχίσει νὰ διαβάζει καὶ νὰ μεταφράζει στὰ ἑλληνικά τὸ *De l'esprit des lois* καὶ ὡς τότε, τὸ θέρος τοῦ 1790, τὸ εἶχε «μισομεταφρασμένον».

Θυμίζω ὅτι τὸ ἔργο πρωτοδημοσιεύτηκε τὸν Νοέμβριο τοῦ 1748 στὴ Γενεύη, σὲ δύο τόμους, in-quarto, χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα του στὴ σελίδα τίτλου. Ἐκτοτε τὸ ἔργο γνώρισε τεράστια διάδοση: σειρὰ ἐπανεκδόσεων καὶ πληθώρα μεταφράσεων σὲ ξένες γλῶσσες —ὅλες μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα. Κατὰ συνέπεια, ὅταν ὁ Ρήγας ἐξαγγέλλει στὴν «Εἰδησιν» ὅτι ἔχει «μισομεταφρασμένον» «τὸ *esprit des loix par monsieur Montesquieu*» —*loix* μὲ x, ὅπως γραφόταν τότε ἢ λέξη—, ἀποδίδει ὀρθὰ ὅ,τι περιεῖχε ἡ σελίδα τίτλου κάποιας ἔκδοσης πὺ δὲν ἦταν πά-

ντως ή πρώτη, αφού διαβάζουμε και τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, ἔκδοσης ὁμως γαλλικῆς, διότι δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ ἔχει στὰ χέρια του μιὰ ἰταλική γιὰ παράδειγμα ἔκδοση τοῦ ἔργου και νὰ ἀναγράφει τὸν τίτλο τοῦ ἔργου στὰ γαλλικά. Ἐν λοιπὸν δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ρήγας διαβάζει και μεταφράζει ἀπὸ τὰ γαλλικά τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu, τότε ή γαλλομάθειά του θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἓνα ἄλλο ὄριο, ἓνα terminus post quem.

Στὰ 1790, ὅταν ἐξαγγέλλει τὴ μετάφραση ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, γνωρίζει βέβαια γαλλικά, διότι και τὴν *Encyclopédie* τοῦ Diderot χρησιμοποίησε γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ ἔργου του *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*² και τὸ *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, ποὺ δημοσιεύτηκε τὴν ἴδια χρονιά, «ἐκ τῆς Γαλλικῆς διαλέκτου» τὸ μετέφρασε. Τὸ θέμα μας λοιπὸν εἶναι πότε ἔμαθε γαλλικά.

«Τὸ θέμα μας εἶναι» τὰ τρομερὰ κενὰ ποὺ ὑπάρχουν ἀκόμα και στὴ συγκρότηση ἑνὸς ἀπλοῦ χρονολογίου τοῦ βίου τοῦ νεαροῦ Ρήγα. Πότε ἀκριβῶς ἔφυγε ἀπὸ τὴ Θεσσαλία; πότε ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη; πότε ἔφυγε γιὰ τὴ Βλαχία; Μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ἀδιαμαρτύρητα τὴν πληροφορία ποὺ δίνει ὁ Χριστόφορος Περραιβὸς στὰ 1860, πὼς ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς ἦταν ἐκεῖνος ποὺ «τὸν ἐδίδαξεν [τὸν

2. Βλ. τώρα ΔΗΜ. ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ Γαλλικὴ “Encyclopédie”, ἓνα πρότυπο τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα “Φυσικῆς ἀπάνθισμα”», *Ὁ Ἐρασιστής* 21 (1997), 95 ἑπ.

Ρήγα] τὴν γαλλικὴν καὶ ἀραβικὴν διάλεκτον»³; Ποῦ τὸν δίδαξε, στὴ Βλαχία; Ὁ Ρήγας στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν φρόντισε νὰ μάθει γαλλικά;

Συμπέρασμα πρῶτο καὶ προσωρινό: ἂν δὲν ἔχουμε λόγους νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν πληροφορία πού δίνει ὁ ἴδιος στὰ 1790, πὼς καταπιάστηκε μὲ τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu *De l'esprit des lois*, δὲν μποροῦμε ἀπὸ τὸ τεκμήριο τῆς γαλλομάθειάς του νὰ ὀρίσουμε μὲ ἀσφάλεια ἓνα ὄριο *post quem* γιὰ τὴν ἐνασχόλησή του.

II

Τὸ ὄνομα τοῦ Montesquieu, συνδυασμένο μάλιστα μὲ τὸ ἔργο του *De l'esprit des lois*, δὲν ἔγινε γνωστὸ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ στὰ 1790 ἀπὸ τὴν «Εἰδήσιν» τοῦ Ρήγα. Ἑπτὰ περίπου χρόνια νωρίτερα, ὁ Καταρτζῆς μιλάει γιὰ τὸ συγγραφέα καὶ τὸ ἔργο μὲ τρόπο πού μᾶς ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε ὅτι καὶ τὰ δύο, ὁ συγγραφέας καὶ τὸ ἔργο του, ἦταν ἀπὸ καιρὸ γνωστὰ στὸν ἑλληνικὸ κόσμο.

Συγκεκριμένα: στὸ ἔργο του «Συμβουλὴ στοὺς νέους πὼς νὰ ὠφελιοῦνται καὶ νὰ μὴ βλάπτουνται ἀπτὰ βιβλία τὰ φράγκικα καὶ τὰ τούρκικα...»⁴, ὁ Καταρ-

3. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, *Σύντομος βιογραφία τοῦ αἰοδύμου Ρήγα Φεραίου τοῦ Θεσσαλοῦ*, Ἀθήνα 1860, σ. 8.

4. Ἡ πρώτη δημοσίευση ὁλόκληρου τοῦ ἔργου, πού παραδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα 306 τῆς μονῆς Ἑσφιγμένου τοῦ Ἄθω, ἔγινε

τζής παραπονιέται ότι οί νέοι Ρωμηοί δὲν ὀλοκληρῶνουν τὴν παιδεία τους στὰ ἑλληνικὰ γράμματα, παρασύρονται ἀπὸ τὴ μόδα, μαθαίνουν ξένες γλῶσσες — κυρίως τὰ φραντζέζικα— στὶς ὁποῖες διαβάζουν μετὰ τὶς ἐγκύκλιες σπουδές τους παντὸς εἴδους βλαβερὰ γιὰ αὐτοὺς βιβλία. Ἄλλοι πάλι, χωρὶς νὰ ἔχουν τὴν κατάλληλη προετοιμασία, πᾶνε νὰ διαβάσουν βιβλία σοβαρὰ γιὰ νὰ πάρουν δῆθεν «ιδέαις ὑψηλότεραις καὶ βαθύτεραις, διαβάζουν τὸ Μοντεσκιουῦ, πού'ναι θεωρία τῶν νόμων, προτοῦ νὰ ξέρουνε ἀπτὰ νομικά, τῆς δικαιοσύνης τὸν ὄρο [= ὀρισμὸ], κ' ὄντας ἀνάγκη νὰ ξέρουν διεξοδικώτερα τὰ νομικά ὅλα...»⁵. Σαφῆς ἀναφορὰ στὸ *De l'esprit des lois* τοῦ Montesquieu.

Αὐτὰ τὰ γράφει ὁ Καταρτζής στὰ 1783 περίπου καὶ τὸ ἐρώτημα πὺν τίθεται εἶναι σὲ ποιὸν ἀναφέρεται ἡ περιγραφή του.

Δυσανασχετήσαμε πρὶν λίγο ἐπειδὴ δὲν ἔχουμε ἓνα συγκροτημένο χρονολόγιο τῆς ζωῆς τοῦ νεαροῦ

ἀπὸ τὸν Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, *Δημήτριος Καταρτζής, Τὰ Εὐρισκόμενα*, Ἀθήνα 1970, σ. 42–71. Μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔργο εἶχε δημοσιεύσει ὁ Δημαρὰς στὴ μελέτη του «Ὁ φιλελευθερισμὸς τοῦ Δ. Καταρτζή», *Ἐποχὲς* 12 (Ἀπρίλιος 1964), 90 καὶ στὸ ἐμπλουτισμένο μὲ σημειώσεις ἀνάτυπο, σ. 14–17. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου γραφῆς τοῦ ἔργου καὶ τῶν προσθηκῶν πὺν τέθηκαν σ' αὐτὸ μετὰ τὸ 1796 βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Γιὰ τοὺς Φαναριώτες. Δοκίμὲς ἐρμηνείας καὶ Μικρὰ ἀναλυτικά*, Ἀθήνα 2003, σ. 156–161.

5. Τὸ παράθεμα στὴ σ. 51 τῆς πὺν πάνω ἔκδοσης.

Ρήγα· μήπως όμως έχουμε ανάλογο έργαλειο για τή ζωή του Καταρτζή;

Γεννημένος ίσως στην Κωνσταντινούπολη, όπου πάντως έμαθε τὰ πρώτα γράμματα, έζησε στο Βουκουρέστι, και εκεί κατέλαβε ύψηλά δικαστικά αξιώματα και τιμήθηκε με τόν τίτλο του Μεγάλου Λογοθέτη. Έτσι συνοψίζει τὸ βίο του Καταρτζή ὁ Κ. Θ. Δημαράς, ὕστερα ἀπὸ έρευνες δεκαετιῶν⁶. «Έζησε στο Βουκουρέστι»· ἀκόμα και ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὁ Καταρτζής δὲν επισκέφθηκε ξανά τήν Πόλη —νά τὸ δεχθοῦμε ὄχι ἐπειδὴ ὑπάρχει κάποια τέτοια ρητὴ μαρτυρία, ἀλλὰ γιὰ λόγους ιστοριογραφικοῦ θετικισμοῦ, ἐπειδὴ δὲν σώζονται πηγές πού νά μᾶς δίνουν στοιχεῖα γιὰ τίς μετακινήσεις του—, εἶναι δύσκολο νά θεωρήσουμε πὼς ἕνας Φαναριώτης τοῦ 18ου αἰῶνα δὲν ἔχει στραμμένα τὰ μάτια του καὶ στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπως και στὰ ἄλλα ἀστικά κέντρα τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀκόμα και ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Καταρτζής δὲν μετακινήθηκε ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι, ἢ ἐπικοινωνία, ἢ ροή τῶν πληροφοριῶν μὲ τήν Πόλη ἦταν συνεχῆς. Πρῶτα, ἐπειδὴ ὁ ἡγεμόνας και οἱ περὶ αὐτὸν ἔπρεπε γιὰ λόγους πολιτικῆς φρόνησης νά γνωρίζουν τί γίνεται στο κέντρο λήψης τῶν ἀποφάσεων —ἐξ οὗ και οἱ καπικεχαγιάδες τους στήν Κωνσταντινούπολη— και, ἔπειτα, οἱ συχνές ἀλλαγές προ-

6. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Δημήτριος Καταρτζής, Δοκίμια*, Ἀθήνα 1974, σ. θ'.

σώπων στὰ ἀξιώματα τῶν παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν ὑποχρέωναν τοὺς ἴδιους κάθε δύο τρία χρόνια νὰ μεταβαίνουν στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ ἐπιστρέψουν λίγο ἀργότερα στὴν ἴδια ἢ τὴν ὁμορῆ ἡγεμονία —φέρνοντας μαζί καὶ τὰ νέα ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐπιχειρήματα τρίτο καὶ τελευταῖο: ὁ Καταρτζής ὅταν μιλάει γιὰ θέματα τῶν Ρωμηῶν ποτὲ δὲν ἀναφέρεται μόνο σὲ ἐκείνους ποὺ ζοῦν στὴ Βλαχία. Εἴτε ὅταν παρουσιάζει τὰ ἐπιχειρήματά του γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἐλληνικῆς ἐθνότητος ποὺ ζεῖ πολιτικά ὀργανωμένη στὸ πλαίσιο τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, εἴτε ὅταν μιλάει γιὰ τὰ σχέδιά του γιὰ τὴν ἀγωγή τῶν νέων, τὰ μάτια του τὰ ἔχει στραμμένα στὸ σύνολο τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς.

Συμπέρασμα δεύτερο. Ὁ Montesquieu καὶ τὸ ἔργο του *De l'esprit des lois* ἦταν, καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1783, γνωστὰ στὸν ἐλληνικὸ κόσμο —δηλαδὴ στὰ ἀστικά του κέντρα, ἐκεῖ ὅπου μποροῦσαν νὰ ὑπάρχουν ἀνθρώποι γλωσσομαθεῖς. Ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε ἀκουστῆ πῶς ἐκπονοῦνταν ὡς τὸ 1783⁷.

7. Ἀναφέρομαι στὸ ἔργο τοῦ Μοντεσκιέ καὶ ἀφήνω ἔξω ἀπὸ τὴν ἔρευνά μου τὴν «Εἰσήγηση», *Nakaz*, τῆς Αἰκατερίνης Β' ὅπου, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὑπάρχουν ἀπηχήσεις ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Μοντεσκιέ. Ἡ «Εἰσήγηση» γνώρισε δύο μεταφράσεις στὰ ἑλληνικά καί, στὰ 1770, δύο διαφορετικὲς ἐκδόσεις: βλ. βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα στὴ δεύτερη μελέτη αὐτοῦ τοῦ τόμου σ. 57, σμμ. 35.

III

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1783 ἀνεβαίνει στὴν ἡγεμονία τῆς Βλαχίας ὁ Μιχαὴλ Κωνσταντίνου Σουτσοσ, ὁ ἡγεμόνας ποὺ συνέδεσε τὸ ὄνομά του μὲ τὴν προσπάθεια ἀπόδοσης στὰ ἑλληνικά σημαντικῶν ἔργων τῆς γαλλικῆς γραμματείας. Τότε, τὸ 1783, μὲ ἐντολή του ὁ Καταρτζῆς ἐπιχειρεῖ τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Réal de Curban, *La Science du gouvernement* τότε ὁ Παναγιώτης Κοδρικὰς παίρνει ἐντολή νὰ μεταφράσει τὸ ἔργο τοῦ Fontenelle, *Entretiens sur la pluralité des mondes*. Νὰ ἀνέθεσαν, τότε, καὶ στὸν Ρήγα νὰ μεταφράσει τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu;

Ἔνα ἀρκετὰ ἀχνὸ τεκμήριο μὲ ὀδηγεῖ πρὸς τὰ ἐκεῖ. Ἐξηγοῦμαι.

Ὁ Κοδρικὰς, ποὺ ὅπως εἶναι γνωστὸ ὀλοκλήρωσε τὴ μετάφραση ποὺ τοῦ εἶχαν ἀναθέσει καὶ εἶδε τὸ ἔργο του νὰ δημοσιεύεται στὰ 1794, συζητᾷ στὸν Πρόλογό του, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὸ μεταφραστικὸ πρόβλημα. Δὲν πρέπει, γράφει ὁ Κοδρικὰς, «μὲ τὸν αὐτὸν τρόπον, μὲ τὰς αὐτὰς λέξεις, μὲ τὰς ἰδίας στροφὰς καὶ φράσεις, ὅπου πρέπει νὰ μεταφρασθῆ ὁ Μολλιέρ, νὰ μεταφράζεται ὁ Ῥεάλ, ἢ νὰ μεταφρασθῆ ὁ Φοντενέλ καθὼς πρέπει νὰ μεταφρασθῆ ὁ Μοντεσκιού»⁸. Δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ οἱ ἀπόψεις

8. Ὁμιλία περὶ πληθῆος κόσμων τοῦ κυρίου Φοντενέλ..., Βιέννη 1794, «Πρὸς τοὺς Ἀναγινώσκοντας», σ. XXVII.

του για τὴ μετάφραση ἀλλὰ ἡ συνύπαρξι τῶν τεσσάρων παραδειγμάτων πὺ δίνει.

Ὁ Μολιέρως ἦταν ἀγαπημένο ἀνάγνωσμα τῶν φαναριώτικων κύκλων καὶ γνωρίζουμε πὺ εἶχαν, μὲ πρωτοβουλία τους, μεταφραστῆ ἀρκετὲς κωμωδίες του στὰ ἑλληνικά⁹. Τὰ δύο ἀπὸ τὰ ἄλλα τρία παραδείγματα πὺ ἀναφέρει ὁ Κοδρικὰς, ὁ Ρεᾶλ καὶ ὁ Φοντενέλ, ἀπηχοῦν τὸ μεταφραστικὸ πρόγραμμα τοῦ 1783. Ἀπὸ ποιά ἄραγε ἀφορμὴ νὰ ἀναφέρει καὶ τὸν «Μοντεσκιού»; Προφανῶς ὁ Κοδρικὰς δὲν ἀναφέρεται στὶς μεταφράσεις πὺ ἐπρόκειτο νὰ γνωρίσει τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, μεταφράσεις πὺ οὔτε εἶχαν δεῖ ἀκόμα τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας (θὰ δημοσιευτοῦν ἡ πρώτη καὶ πληρέστερη στὴ Λιψία τὸ 1795, καὶ στὴ Βενετία τὸ 1796 ἡ δεύτερη καὶ μερικὴ), οὔτε προέρχονταν ἀπὸ κλίμα οἰκεῖο στὸν

9. Βλ. ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ, «Molière traduit en grec, 1741. (Présentations de deux manuscrits)», *Συμπόσιον Ἡ ἐποχὴ τῶν Φαναριωτῶν*, 21–25 Ὀκτωβρίου 1970, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 413–418· ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, «Ὁ Μολιέρως στὴ φαναριώτικη παιδεία. Τρεῖς χειρόγραφες μεταφράσεις», *Τετράδια Ἐργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 14, Ἀθήνα 1988· Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Μεταφράσεις ἔργων τοῦ Μολιέρου στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ», *Ὁ Ἐρμηνεύτης* 21 (1997) —*Μνήμη Λέανδρου Βρανούση*—, 373–379 [= *Γιὰ τοὺς Φαναριώτες...*, σ. 199–208] καὶ ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, «“Φαναριώτικες” μεταφράσεις ἔργων τοῦ Μολιέρου. Τὸ χφ. III.284 τῆς Βιβλιοθήκης “M. Eminescu” τοῦ Ἰαίου», *στο ἴδιο*, 379–382.

Κοδριακά: ὁ Γεώργιος Ἐμμανουήλ Βυζάντιος ἐκπονοῦσε τὴν πρώτη καὶ ἴσως ὁ Χριστόδουλος Σουγδουρῆς τὴ δεύτερη· τῆς πρώτης θὰ χρηματοδοτήσῃ τὴν ἔκδοσιν ὁ ἔμπορος Εὐστάθιος Πέτρου Πετκοβίτζ καὶ τῆς δεύτερης ὁ ἐπίσης ἔμπορος Στέριος Κυριάκης¹⁰. Θεωρῶ πιθανὸ ὁ Παναγιώτης Κοδριακάς, γραμματικὸς τοῦ Μιχαήλ Σούτσου, νὰ περιλαμβάνει τὸ ὄνομα τοῦ Μοντεσκιέ στὰ παραδείγματα ποῦ ἀναφέρει στὸν Πρόλογό του, ἐπειδὴ γνώριζε ὅτι ἡ μετάφραση ἔργου του —προφανῶς τοῦ *De l'esprit des lois*— εἶχε περιληφθεῖ στὸ πρόγραμμα τοῦ Σούτσου.

Ἄλλὰ ἂν ὁ Καταρτζῆς καὶ ὁ Κοδριακάς βρισκόνταν στὴ Βλαχία, τὸν Ρήγα ποῦ τὸν βρῆκαν νὰ τοῦ ἀναθέσουν τὴ μετάφραση; Ὑπάρχουν νομίζω τὰ νήματα ποῦ μποροῦν νὰ ἐνώσουν ὅλες αὐτὲς τὶς ἐνέργειες.

Τὰ μεταφραστικὰ καὶ ἄλλα σχέδια κυφοροῦνται συνήθως στὸ μυαλὸ τῶν ἀνθρώπων, ἐκκολάπτονται —καλύτερα— στὰ πλαίσια ὁμάδων γιὰ ἓνα διάστημα πρὶν ἐκδηλωθοῦν. Ἄν ἔτσι ἔγινε καὶ μὲ τὸ μεταφραστικὸ πρόγραμμα μὲ τὸ ὁποῖο συνέδεσε τὸ ὄνομά του ὁ Μιχαήλ Σούτσος, μποροῦμε, νόμιμα νομίζω, νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ μεταφραστικὸ αὐτὸ πρόγραμμα δὲν τὸ ἐμπνεύστηκε καθ' ὁδὸν πρὸς τὴ Βλαχία: εἶχε ὁ

10. Πὰ τὴν πρώτη βλ. Γ. Γ. ΛΑΔΑΣ – ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796–1799*, Ἀθήνα 1973, σ. 356–358. Πὰ τὴ δεύτερη καὶ τὰ πολλαπλὰ προβλήματα ποῦ θέτει βλ. τὴν προηγούμενη μελέτη σὲ αὐτὸ τὸν τόμο.

ἴδιος τὴν ἀρχικὴ ἰδέα, τὴν ὁποία συζήτησε καὶ μὲ ἄλλους; τοῦ τὴν ὑπέβαλαν καὶ τὴν ἀποδέχτηκε; Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, φεύγοντας ἀπὸ τὴν Πόλη ἤξερε, πιθανότατα, καὶ τὰ ἔργα καὶ τοὺς πιθανοὺς μεταφραστές τους. Ἐκεῖνον πού μετέφραζε τὸ ἔργο τοῦ Fontenelle, *Entretiens sur la pluralité des mondes*, τὸν Κοδορικά, τὸν ἔφερε μαζί του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς γραμματικό του· ὁ Καταρτζής, πού θὰ ἀναλάβει τὸ ἔργο τοῦ Réal de Curban, *La Science du gouvernement*, ἦταν σὸ Βουκουρέστι. Ὁ Ρήγας ἐκείνη τὴν ἐποχὴ βρισκόταν, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἰωάννη Φιλίμονα —διατυπωμένη τὸ 1859— στὸν οἶκο τοῦ Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη. Ἀκριβέστερα, ὁ Φιλίμων γράφει πὼς τὸ 1785 ὁ Ρήγας ἦταν γραμματικός τοῦ Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη στὴν Κωνσταντινούπολη¹¹. Τονίζει τὸ 1785, ἐπειδὴ τὸ συνδυάζει μὲ τὰ πολιτικὰ σχέδια τοῦ Ἰωσήφ τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Αἰκατερίνης τῆς Ρωσίας γιὰ τὴ διάλυση τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ Ὑψηλάντης ὁμως ἰδιώτευσεν τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ 1782 καὶ τίποτε δὲν μᾶς ἀποτρέπει νὰ

11. ΙΩ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, *Δοκίμιον ἱστορικὸν Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα 1859, τ. 2, σ. 10–11. Ὁλόκληρο τὸ κείμενο τοῦ σχετικοῦ χωρίου εἶναι: «Ὅτε τῷ 1785 ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Αὐστρίας Ἰωσήφ Β΄ καὶ ἡ αὐτοκράτειρα τῆς Ρωσίας Αἰκατερίνη Β΄ συνέθεντο κρῦφα τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ τουρκικοῦ κράτους, ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης... προσεῖδε τὰς δυνατὰς διὰ τὴν ἐξαφάνισίν του συνεπείας. Εἶχε τότε ἐν Κων/πόλει ὁ Ἀλέξ. Ὑψηλάντης γραμματεῖα ἴδιον τὸν Ρήγαν Φεραῖον, ὄν...».

θεωρήσουμε ότι ο Ρήγας ήταν και πριν από το 1785 στο σπίτι του Ύψηλάντη, στο σπίτι ενός ανθρώπου που είχε διατελέσει ηγεμόνας της Βλαχίας από το 1777 ως το 1781, και στο διάστημα αυτό καπιχεγαγιάς του στην Κωνσταντινούπολη ήταν ο Μιχαήλ Σούτσος, αυτός που το 1783 θα τον διαδεχτεί στη Βλαχία.

Συμπέρασμα τρίτο· αν η υπόθεση που διατυπώσαμε εύσταθεϊ, από τη μιά μεριά ή γαλλομάθεια του Ρήγα έχει πιά κάποιο όριο σταθερό, και, από την άλλη, στην ένασχόληση του Ρήγα με τη μετάφραση του έργου του Μοντεσκιέ θα πρέπει να αναζητήσουμε και τον ιδεολογικό όρίζοντα των έντολών του.

IV

Μένει λοιπόν να δοῦμε τη θέση που είχε ή μετάφραση αυτή στην ιστορία των ιδεών, δηλαδή των κοινωνικών συγκρούσεων στον ελληνικό κόσμο.

Θυμίζω πώς το *De l'esprit des lois* δημοσιεύτηκε στα 1748. Στα 1762, δεκατέσσερα χρόνια μετά την απόλυτη επιτυχία που γνώρισε το έργο του Μοντεσκιέ, εμφανίστηκε στον πολιτικό όρίζοντα της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης ένα άλλο μεγάλο έργο πολιτικού στοχασμού, πολύ διαφορετικό από το έργο του Μοντεσκιέ, που έμελλε να δημιουργήσει προβλήματα, πονοκεφάλους στους άνα τον κόσμο όπαδους του Φωτισμένου Δεσποτισμού: αναφέρομαι βέβαια στο

βιβλίο *Du contract social ou principes du droit politique* του Ρουσσώ. Τὸ «Κοινωνικὸ Συμβόλαιον», γραμμένο μετὰ τὸ «Λόγο περὶ τῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων» (1754) καὶ τὸ ἄρθρον του «Περὶ Πολιτικῆς Οἰκονομίας» ποὺ δημοσίευσε τὸ 1755 στὸν πέμπτο τόμο τῆς *Encyclopedie*, μελέτες στὶς ὁποῖες ὁ Ρουσσώ ὑπογράμμισε τὴ σημασία τοῦ φαινομένου τῆς οἰκονομικῆς ἀνισότητος στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες, ἔθετε τὸ θέμα τῆς ἴσης συμμετοχῆς τῶν ἀνθρώπων στὴν πολιτικὴ κοινωνία, σκοπὸς τῆς ὁποίας εἶναι ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰδιοκτησία.

Πὰ τὴν ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Μοντεσκιέ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἔχουμε τὶς ἐνδείξεις ποὺ ἀναφέραμε πρὶν λίγο. Πὰ τὶς ιδέες τοῦ Ρουσσώ καὶ γιὰ τὸ πότε πέρασαν καὶ αὐτὲς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο δὲν μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε μὲ ἀκρίβεια. Καὶ αὐτὸ πάντως πρέπει νὰ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸ 1783, ἀφοῦ ὁ Καταρτζῆς στὸ Δοκίμιό του, ἀπὸ τὸ ὁποῖο διαβάσαμε τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Μοντεσκιέ, ὄχι μόνον γνωρίζει τὸν Ρουσσώ ἀλλὰ ἔχει κατανοήσει καλὰ τὸν θανάσιμο κίνδυνον ποὺ ἀποτελοῦσε γιὰ τὴν πολιτικὴ θεωρία τοῦ φωτισμένου δεσποτισμοῦ ἢ πολιτικὴ θεωρία τοῦ πολίτη τῆς Γενεύης —γι' αὐτὸ ἄλλωστε τὸν καταδικάζει. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Καταρτζῆς στὸ δίλημμα, Μοντεσκιέ ἢ Ρουσσώ, εἶχε ἀπαντήσει χωρὶς κανένα ἐνδοιασμὸ ὑπὲρ τοῦ πρώτου.

Τὸ δίλημμα αὐτὸ τὸ βίωσε, κατὰ κάποιον τρόπο, καὶ ὁ Ρήγας. Στὰ 1790, ὅταν ἐξαγγέλλει τὴ μετάφραση τοῦ

De l'esprit des loix par monsieur Montesquieu, έχει γνωρίσει κάποια τουλάχιστον από τα έργα του Ρουσσώ. Στὸν Πρόλογο τοῦ *Φυσικῆς ἀπάνθισμα* μιλάει ἀνωνύμως γιὰ τὸν «σοφόν» καὶ παραθέτει δύο φράσεις του στὰ γαλλικά. Ὅπως μᾶς ἔδειξε ὁ Λ. Βρανούσης, ὁ «σοφός» εἶναι ὁ Ρουσσώ καὶ οἱ φράσεις προέρχονται ἀπὸ τὸ ἔργο του «Αἰμίλιος ἢ περὶ ἀγωγῆς»¹². Τώρα ποὺ γνωρίζουμε, ἀπὸ πρόσφατες ἔρευνες, πόσο πολὺ χρησιμοποίησε τὴν *Encyclopédie* στὴ σύνταξη τοῦ ἔργου του *Φυσικῆς ἀπάνθισμα*, ὅτι τὴ διέτρεξε ἀπὸ τὸν πρῶτο τόμο ὡς τὸν δέκατο ἕκτο¹³, δὲν μπορούμε ἄραγε νὰ πιθανολογήσουμε ὅτι πέρασε καὶ στάθηκε καὶ διάβασε τὸ ἄρθρο τοῦ Ρουσσώ «Περὶ Πολιτικῆς Οἰκονομίας» τὸ δημοσιευμένο στὸν πέμπτο τόμο της¹⁴; Φιλολογικὴ ἔνδειξη ὅτι διάβασε τὸ «Λόγο περὶ τῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων» ἢ τὸ «Κοινωνικὸ Συμβόλαιον» δὲν ἔχουμε, ἀλλὰ ἡ στροφὴ του πρὸς τὴν ἐρωτικὴ λογοτεχνία —τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ὁ εἰσηγητὴς στὸν ἑλληνικὸ κόσμον— θὰ μπορούσε νὰ ἔχει τὶς ἰδεολογικὲς

12. ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Ρήγας*, Ἀθήνα 1953 [Βασικὴ Βιβλιοθήκη 10], σ. 254· βλ. καὶ τὴν ἐπιστολὴ του στὴν ἐφημερίδα *Τὸ Βῆμα*, στὸ φύλλο τῆς 1ης Δεκεμβρίου 1962 ποὺ δημοσιεύτηκε μὲ τὴν ἐπιγραφή «Ρουσσώ καὶ Ρήγας».

13. ΔΗΜ. ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ Γαλλικὴ “Encyclopédie”...», σ. 100-124.

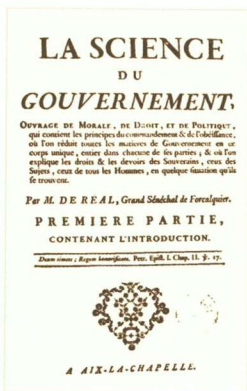
14. Δημοσιεύτηκε στὶς σελίδες 337-349 τοῦ πέμπτου τόμου ποὺ ἐκδόθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1755.

της ρίζες στα ρουσσωικά διδάγματα. Ἄλλωστε ὁ συγγραφέας τῶν ἕξι διηγημάτων πού ὁ Ρήγας ἀπέδωσε στα ἑλληνικά καί τὰ δημοσίευσε μὲ τὸν τίτλο *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, ὁ Rétif de la Bretonne, μμητῆς τοῦ Ρουσσώ θεωρήθηκε καί ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ πού ἄσκησε στὸ νατουραλισμὸ του ἀποδόθηκε¹⁵.

Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Ρήγας στὰ 1790 ἔχει ἤδη ἀρχίσει νὰ ζεῖ στοὺς ρυθμοὺς τοῦ ρουσσωικοῦ ἰδανικοῦ καί, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ἡ ἐξαγγελία τῆς μετάφρασης τοῦ «Πνεύματος τῶν νόμων» μοιάζει σὰν ἓνα κατάλοιπο ἀπὸ τὴν προηγούμενη φάση τῆς ζωῆς του — κατάλοιπο πολῦτιμο γιὰ μᾶς, ἀφοῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀνιχνεύσουμε κάτι ἀπὸ μιὰ προηγούμενη περίοδο τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ κατάλοιπο πού μέσα στὴν προσωπικὴ του ἐπανάσταση, στὴν οὐτοπία ὁ «ντελικάτος ἐραστής» νὰ ὑπερβεῖ τὰ κοινωνικά φράγματα, πού εἶχε ἤδη ἀρχίσει στὰ 1790, δὲν ἔπαιζε πιά σπουδαῖο ρόλο. Ὅπως δὲν ἔπαιζε πιά στοὺς Γάλλους ἐπαναστάτες ὁ Μοντεσκιέ, ἀφοῦ τὸ ὄνομα καί ἡ ἰδεολογία πού ἀπὸ δῶ καὶ πέρα θὰ ἐμπνέει εἶναι ἐκείνη τοῦ πολίτη τῆς Γενεύης. Στὸ δίλημμα Μοντεσκιέ ἢ Ρουσσώ ὁ Καταρτίζης εἶχε ἀπαντήσῃ, στὰ 1783 περίπου, Μοντεσκιέ· στὸ ἴδιο δίλημμα ὁ Ρήγας φαίνεται νὰ λέει στὰ 1790 — καὶ λίγο πρὶν— Ρουσσώ. Καί θὰ τὸ ξαναπεῖ καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα καὶ μὲ ὄρους πολιτικούς.

15. Βλ. πρόχειρα Π. Σ. ΠΙΣΤΑΣ, *Ρήγας, Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, Ἀθήνα 1971, σ. κδ' ἐπ., ἰδίως κέ' καὶ κθ'.

Καταρτζής και Réal de Curban
"Ό,τι δέν μεταφράστηκε ἀπό τὰ «Πολιτικά»

I

“Όταν ο Μιχαήλ Σουΐτσος έφτασε τόν Ιούνιο του 1783 στο Βουκουρέστι ως ήγεμόνας τής Βλαχίας είχε, όπως είναι γνωστό, στα σχέδιά του να διαθέσει χρήματα για να μεταφραστούν στα έλληνικά μερικά σημαντικά έργα τής γαλλικής γραμματείας¹.

Στόν Δημήτριο Καταρτζή, νομικό και άξιωματοϋχο τής ήγεμονίας, ο Σουΐτσος ανέθεσε τò πιό επίπονο έργο: να μεταφράσει στα έλληνικά τò οκτάτομο έργο του Gaspard Réal de Curban (1682–1752), πού με τόν γενικό τίτλο *La Science du gouvernement* είχε δημοσιευτεί, μετά τò θάνατο του συγγραφέα, στο Παρίσι και στο Aix-La-Chapelle, από τò 1761 ως τò 1764.

Άπό τò οκτάτομο έργο, ο Καταρτζής φαίνεται να μετέφρασε μόνο τούς δύο πρώτους τόμους και από αυτούς παρέλειψε να αποδώσει στα έλληνικά δύο

1. Στην πρωτοβουλία αυτή του Μιχαήλ Σούτσου, στα έργα πού είχε στα σχέδιά του να μεταφραστούν και στα πρόσωπα πού κλήθηκαν να πραγματοποιήσουν τις μεταφράσεις αναφερθήκαμε και στην προηγούμενη μελέτη, σ. 92–96· εκεί όμως ο λόγος ήταν για τόν Ρήγα, έδω ο λόγος θα είναι για τόν Καταρτζή.

τιμήματα (sections), δύο ενότητες, μία από τόν κάθε τόμο. Γιατί όμως μόνο δύο τόμους από τὸ ἔργο καὶ γιατί οἱ ἐπιμέρους παραλείψεις; Μήπως αὐτὸ ἦταν τὸ περιεχόμενο τῆς ἐντολῆς πὺν πῆρε ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα; Καὶ ἂν ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀρνητική, γιατί ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου ἔμεινε ἡμιτελής, ἀφοῦ ὁ ἐμπνευστὴς τοῦ μεταφραστικοῦ προγράμματος, ὁ Μιχαὴλ Σοῦτσος, ἐπανῆλθε ὡς ἡγεμόνας στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, καὶ ἐκεῖνος πὺν εἶχε ἀναλάβει τὴν μετάφραση τοῦ Réal de Curban, ὁ Καταρτζής, ζοῦσε ἀκόμα; Καὶ ἂν ἡ ἀπάντηση εἶναι θετική, γιατί δὲν δημοσιεύτηκαν τελικὰ οἱ τόμοι πὺν μεταφράστηκαν;

Πὰ ὅλα αὐτὰ τὰ εὐλόγα ἐρωτήματα δὲν σώζονται ρητὲς ἀπαντήσεις διατυπωμένες σὲ γραπτὰ τεκμήρια· θὰ δοκιμάσουμε ὅμως νὰ ἀπαντήσουμε ἀξιοποιώντας τὸ σωζόμενο χειρόγραφο καὶ ἔντυπο ὑλικό, ἔχοντας ὡς σταθερὸ συνομιλητὴ ἐκεῖνον πὺν ἄνοιξε τὴν συζήτηση γιὰ τὸν Καταρτζή καὶ τὴν ἐποχὴ του, τὸν Κ. Θ. Δημαρά.

II

Τὸ πρῶτο ζητούμενο εἶναι νὰ ἔχουμε μιὰ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ ἔργου γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ λόγος, διότι ὁ Δημαρὰς ἀσχολεῖται στὰ γραπτὰ του κυρίως μὲ τοὺς δύο τόμους πὺν μετέφρασε ὁ Καταρτζής, καὶ ἔχει περάσει στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία ἡ ἐντύπωση πὺς τὸ ἔργο

του Γάλλου συγγραφέα άρχιζε και τελείωνε με όσα ό Καταρτζής απέδωσε στα έλληνικά². Άκόμα και ό τίτλος του έργου δέν είναι ξεκαθαρισμένος: δίνεται συνήθως ως τίτλος όλόκληρου του έργου ό,τι αναγράφεται στη σελίδα τίτλου του πρώτου τόμου.

Άς δώσουμε λοιπόν έδω ένα περίγραμμα των περιεχομένων στο έργο του Réal de Curban, όπως έξαγγέλλονται στον υπότιτλο κάθε τόμου. Διότι τó έργο έχει τόν γενικό τίτλο *La Science du gouvernement*, πού επαναλαμβάνεται σέ κάθε τόμο, κάθε όμως ένας από τούς όκτώ τόμους πού απαρτίζουν τó έργο διακρίνεται από τούς υπόλοιπους από τόν υπότιτλο πού φέρει. Αυτούς τούς υπότιτλους σημειώνω έδω, ως μιá γενική εισαγωγή στο έργο για τó όποιο γίνεται λόγος και τá περιεχόμενά του.

I. *Ouvrage de Morale, de Droit, et de Politique, qui contient les principes du commandement & de l'obéissance, où l'on réduit toutes les matieres de Gouvernement en un corps unique, entier dans chacune de ses parties; & où l'on explique les droits & les devoirs des Souverains, ceux des Sujets, ceux de tous les Hommes, en quelque situation qu'ils se trouvent.*

II. *Contenant le Gouvernement de France, la Fondation, la Constitution relativement aux Traités jusqu'au dernier*

2. Άν και στην Είσαγωγή του στον τόμο Δ. Καταρτζής, *Δοκίμια. Επιμέλεια Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ*, Άθήνα 1974, σ. μδ', αναφέρει πώς τó γαλλικό πρωτότυπο ήταν όκτάτομο.

d'Aix-la-Chapelle inclusivement, l'Etendue, les Mœurs les Forces, le Nombre des Habitants, les Revenus, les Loix de chaque Etat de l'Europe, considéré en particulier.

III. *Le droit naturel; qui traite de l'existence et de la connaissance, de la vérité, de l'amour de Dieu, de l'amour de soi-même, de l'amour du prochain, de l'ordre et de la subordination des devoirs.*

IV. *Le droit public; qui traite du gouvernement économique: de la souveraineté considérée en général par rapport à son origine, à ses objets, à ses modifications et à ses effets: Du pouvoir législatif, du pouvoir judiciaire: du pouvoir co-actif: De tous les autres pouvoirs de la souveraineté. Des droits de cité auxquels un étranger non naturalisé ne participe pas: de l'inauguration, du sacre, du couronnement et des serments des rois; de leur minorité et de leur majorité; des régents du royaume: des devoirs des souverains, de ceux des sujets.*

V. *Le droit des gens; qui traite des ambassades; de la guerre, des traités, des titres, des prérogatives, des prétentions et des droits respectifs des souverains.*

VI. *Le traité de politique par rapport au dehors et au dedans de l'état et aux moyens de concilier les intérêts respectifs des puissances qui partagent la domination de l'Europe.*

VII. *Le droit ecclésiastique, l'histoire de ce droit, le gouvernement de l'église, le gouvernement des princes par rapport aux affaires, aux personnes et aux biens ecclésiastiques; les droits*

des souverains, les libertés et les usages des églises dans les pays catholiques. Que l'autorité ecclésiastique n'a aucun pouvoir direct ni indirect sur le temporel de la puissance séculière ; les règles d'obéissance pour les peuples dans le conflit de la puissance séculière et de l'autorité ecclésiastique.

VIII. *L'examen des principaux ouvrages composés sur des matières de gouvernement.*

III

Τὸ δεύτερο θέμα πὸν πρέπει νὰ θέσουμε καὶ νὰ ἀπα-
νήσουμε εἶναι σχετικὸ μὲ τὸ χειρόγραφο ὑλικὸ πὸν
μαρτυρεῖ τὶς μεταφραστικὰς ἐπιδόσεις τοῦ Καταρτζῆ
καὶ θέμα παρεπόμενον ἀλλὰ πρακτικὰ χρήσιμο: τί ἀπὸ
τὸ ὑλικὸ αὐτὸ σώζεται σήμερον; ποιὸ δηλαδὴ ὑλικὸ
μποροῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε γιὰ νὰ τὸ συγκρίνου-
με μὲ τὸ γαλλικὸ πρωτότυπο;

Θυμίζω καταρχὰς τὰ τῆς χειρόγραφης παράδοσης
τοῦ μεταφραστικοῦ ἐγχειρήματος τοῦ Καταρτζῆ. Τὸ
πρῶτον χειρόγραφο ἔκανε τὴν ἐμφάνισίν του στὰ 1901.
Ὁ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, δημοσιεύοντας τὸν
κατάλογο τῶν χειρογράφων πὸν βρίσκονταν στὴ Βι-
βλιοθήκη στὶς Μηλιὰς τοῦ Πηλίου, περιγράφει τὸ χει-
ρόγραφο ἀρ. 16 μὲ τὸν ἀκόλουθον τρόπο:

«Χαρτ. 0,24X0,18. Φύλλα 24 καὶ σελίδες 896. Ἐγγραφή
πιθανῶς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1790-1802.— Αὐτόγραφος μετά-
φρασις Παναγιωτάκη Κλουτζάρη ἐκ τῆς γαλλικῆς τῶν
Πολιτικῶν “τοῦ μουσιοῦ Ῥεάλ”, γενομένης ἐξ ἐντολῆς τοῦ

ἡγεμόνος Μιχαήλ Σούτζου. Προηγείται ὁ πίναξ τῶν κεφαλαίων (φ. 1–8)· εἶτα ἐπιστολή τοῦ Παναγιωτάκη Κλουτζάρη ἀφιερωτική πρὸς τὸν Οὐγγρο–Βλαχίας ἡγεμόνα Σούτζον (φ. 11–12) καὶ πρόλογος τοῦ Παναγιωτάκη (φ. 13–24) ἀξιόλογος δι’ ὅσα ἐν αὐτῷ λέγονται περὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης· ὁμολογεῖ δὲ ὁ Παναγιωτάκης, ὅτι μετέφρασε τὰ Πολιτικά εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἰδίωμα τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν»³.

Ὁ καταλογογράφος δὲν ἀναφέρει κάτι γιὰ τὴν προέλευση τοῦ χειρογράφου, ἀλλὰ —ὅπως ὀρθὰ θὰ σημειώσει ἀργότερα ὁ Δημαράς— ἡ σχέση τοῦ Καταρτζῆ μὲ τὸν Γρηγόριο Κωνσταντὰ καὶ τὸν Δανιὴλ Φιλίππιδη «καθιστᾶ πολὺ πιθανὴ τὴν παρουσία ἑνὸς χειρογράφου του στὶς Μηλιές, ὅπου συνέστησε τὴ Βιβλιοθήκη ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς λογίους αὐτοὺς μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Ἄνθιμου Γαζῆ»⁴.

Λίγο ἀργότερα, τὸ 1903, ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του τὸ δεύτερο χειρόγραφο. Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, πού πρῶτος τὸ διεξῆλθε καὶ ἀναγνώρισε τὸ μεταφραστὴ

3. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ–ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων τῆς ἐν Μηλείας Βιβλιοθήκης», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός* 5 (1901), 25.

4. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Ἡ γλωσσικὴ θεωρία τοῦ Δ. Καταρτζῆ», *Ἄθηνᾶ* 50 (1940), 199–200. Στὴ μελέτη αὐτὴ ὁ Δημαράς ἀνασκευάζει καὶ τὴν ἄποψη πού εἶχε ἐκφράσει ὁ Παπαδόπουλος–Κεραμεύς πὼς τὸ ὄνομα «Παναγιωτάκης Κλουτζάρης» πού ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο δηλώνει τὸν «ἐξ Ἀθηνῶν [Παναγιώτη] Κοδικιὰ», *στὸ ἴδιο*, σ. 197–200.

—ὄχι ὅμως τὸ μεταφραζόμενο ἔργο—, σὲ σύντομο σημείωμα, δημοσιευμένο τὸ 1913 στὸν δέκατο τόμο τοῦ *Νέου Ἑλληνομνήμονα*, ἀφηγεῖται τὰ τῆς εὔρεσης αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου. «Τὸν Μάρτιον τοῦ 1903», γράφει ὁ Λάμπρος, «ὁ ἐνταῦθα κ. Κωνστ. Σκόκος, ἐκδότης τοῦ Ἀπτικοῦ Ἡμερολογίου, ἐπέδειξέ μοι κώδικα περιέχοντα Δημητρίου Καταρτῆ, μεγάλου κλωτσάρη ἐν Βλαχία, Σύντομον γενικὴν ἱστορίαν, γεγραμμένην ἐν Ἰασίῳ τῷ 1785, ἰδιόχειρον τοῦ συγγραφέως». Καὶ στὴ συνέχεια δίνει τὸ ἱστορικὸ τῆς εὔρεσης τοῦ χειρογράφου: «Ὁ κῶδιξ ἀνῆκεν εἰς ὁμογενῆ ἐξ Ὀδησοῦ, εὐρόντ' αὐτόν, καθ' ἃ μοι ἐλέχθη, ἐν τῷ ὑπερώῳ τῆς ἐν ἧ κατώκει ἐν τῇ πόλει ταύτῃ οἰκίας, κτήματος τοῦ Γρηγορίου Μαρασλῆ». Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ Λάμπρος εἶχε ταυτίσει τὸν Καταρτζῆ ἀφοῦ στὴ συνέχεια σημειώνει: «Τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως εἶνε γνωστὰ καὶ ἄλλα ἀνέκδοτα ἔργα Γραμματικῆ, Περὶ τοῦ γνῶθι σαυτόν καὶ Περὶ δικαστικοῦ καὶ ῥητορικοῦ. Ἐπιστολὰς δ' αὐτοῦ, ὄντως θιασώτου τῆς δημοτικῆς γλώσσης, ἐξέδωκεν ὁ Νεόφυτος Δούκας ἐν τῇ Τερψιχόρῃ. Ἴδε Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ φιλολογία* σ. 613»⁵.

Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀπὸ τὴν Ὀδησοῦ πού ἐντοπίστηκε κατέληξε στὴ συλλογὴ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Δυο-

5. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Δημητρίου Καταρτῆ Γενικὴ Ἱστορία», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 10 (1913), 489–490. Στὸ κείμενο τοῦ Λάμπρου σημείωσα μὲ πλάγια στοιχεῖα τὰ δηλούμενα ἔργα.

βουνιώτης δημοσίευσε τὸ 1926 τὴν ἀκόλουθη συνοπτικὴ περιγραφὴ του.

«Ἐν φύλλῳ 8α ὑπὸ νεωτάτης χειρός.

“Σύντομος γενικὴ ἱστορία συνταχθεῖσα μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας, γραφεῖσα δὲ καὶ ἰδιοχείρως παρὰ Δ η μ η τ ρ ῖ ο υ Ξ . Κ α τ α ρ τ ῆ μεγάλου Κλουτσέρου. Ἐν Ἰασιῶ ἐν ἔτει 1785 κατὰ Αὐγούστον ἡμέρα εἰκοστῆ πρώτῃ.

“Ἐν σελίδι 1.

“αψπδ’. Δεκεμ. θ”.

καὶ ἐν σελίδι 1000

“1785 Αὐγούστου κθ”.

Τὰ φύλλα 1–6 περιέχουσι τὸν πίνακα τῶν περιεχομένων.

Ἐν φύλλῳ 1α’.

“Πίνακες τοῦ ζ’ κεφαλαίου τμήμα α”.

καὶ ἐν σελίδι 1.

“Πολιτικά τοῦ Μ: ρεάλ

Εἰσαγωγή

Κεφ. ζ’.

Ἰδιαιτέρη καὶ τωρινὴ διοικήσις κάθε ἔθνους τῆς Εὐρώπης.

Τμήμα Α’

Διοικήσις τῆς Φράντζας”.

Στάχωσις βυρσίνη»⁶.

Τὸ τρίτο καὶ τελευταῖο χειρόγραφο, τὸ ὁποῖο σώζει τὸν δεῦτερο τόμο τῆς μετάφρασης τοῦ Καταρτζῆ, προέρχεται ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη Θεοδώρου Π. Καΐρη καὶ

6. Κ. Ι. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, «Κατάλογος κωδίκων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 20 (1926), 284–285. Ἐνῶ σὲ σημείωση παραπέμπει στὸ δημοσίευμα τοῦ Λάμπρου πὺν ἀναφέρουμε στὴ σημείωση 5.

ἔγινε γνωστό τὸ 1963 ἀπὸ τὸν Δημήτριο Πολέμη, ὅταν δημοσίευσε στὸν τρίτο τόμο τῆς *Ἐπετηρίδος Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* ἀναλυτικὴ περιγραφή τῶν ἀποκειμένων στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἄνδρου χειρογράφων· μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὸ χειρόγραφο ἀρ. 3 (olim Θ. Π. Καΐρη ἀρ. 95). Τὸ χειρόγραφο, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Πολέμη, εἶναι καὶ περιέχει:

«Χαρτ. 0,23X0,17 Αἰῶνος ΙΗ' (σσ. 34* + 1852)

“*Πολιτικά τοῦ μουσίου Ῥεάλ τόμος ΙΙ, ἀψψς* [= 1786] τὸ φερ(ουάριο) εἰς Μπουκουρῆστ”

Προτάσσεται ἀφιέρωσις εἰς τινὰ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας (σσ. 5*–9*) ἀρχομένη οὕτως: “Υψηλότατε καὶ εὐμενέστατέ μοι αὐθέντα. Τὴν αὐθεντικὴν προσταγὴν τῆς ἀκολουθῶντας τὴν δουλικῶς ἐμετάφρασα καθὼς ἠμπόρεσα καὶ τὸν δευτέρου τοῦ Ῥεάλ τόμου καὶ ἰδοὺ ταπεινῶς τὸν προσφέρω”. Τὴν ἀφιέρωσιν ὑπογράφει ὁ μεταφραστὴς “ἐλάχιστος δοῦλος Δημήτριος Παναγιωτάκη Κλουτζιάρης”. Ἀκολουθεῖ “πίνακας” περιεχομένων (σσ. 11*–33*) [τὸν ὅποιο ὁ Πολέμης παραθέτει στὶς σ. 464–467 καὶ στὴ συνέχεια σημειώνει]. Τὸ κείμενον συνοδεύουν παραπεμπτικαὶ ὑποσημειώσεις. Τὸ χειρόγραφον λήγει διὰ τῶν λέξεων, “αὐτό” ναι ἕνας τρόπος διαγωγῆς στὴν ὁποία πρέπει νὰ προσαρμόσουμε τοὺς κανόνες ποὺ ἐδιάταξ’ ἄλλου”. Καὶ κατωτέρω ἐπὶ τῆς ἰδίας σ. 1852,

“Τέλος σὺν θεῷ τοῦ δευτέρου τόμου”.

Ἐν σ. Ι* “ἀριθ. 95 Βιβλιοθήκη Θεοδώρου Π. Καΐρη”

Αἱ σσ. 881 καὶ 1382 ἀπαντοῦν δίς.

Στάχωσις βυρσίνη μετὰ χρυσῶν ἐπιτυπωμάτων. Τὸ ἄνω

μέρος τῆς ῥάχως καὶ τὰ πρῶτα φύλλα ἐφθαρμένα κατὰ τὰ ἄκρα αὐτῶν»⁷.

Ἐπὶ τὰ τρία αὐτὰ χειρόγραφα σήμερα σώζονται τὰ δύο, τῆς Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Ἄνδρου, ἐνῶ τὸ ἀποκείμενο στὴ Βιβλιοθήκη στὶς Μηλιές τοῦ Πηλίου, ἐκεῖνο ποὺ περιέγραψε ὁ Παπαδόπουλος–Κεραμέας, λανθάνει.

Ἐπὶ τὸ χειρόγραφο ὅμως ποὺ λανθάνει ἔχουμε ὅ,τι δημοσιεύτηκε τὸ 1940, τὸ κείμενο τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Καταρτζῆ πρὸς τὸν Μιχαὴλ Σούτσο καὶ τὸν πρόλογο τοῦ μεταφραστῆ πρὸς τοὺς Ἀναγνώστες⁸, ἀλλὰ καὶ τὸν πίνακα τῶν περιεχομένων στὸν πρῶτο τόμο τῆς μετάφρασης, ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1970⁹. Μὲ ἄλλα λόγια σώζονται δύο χειρόγραφα

7. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΙΩ. ΠΟΛΕΜΗΣ, «Τὰ χειρόγραφα τῆς ἐν Ἄνδρῳ Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης καὶ Συμπληρωματικά τινα περὶ τῶν χειρογράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ Παναχράντου καὶ τῆς Σχολῆς Ἁγίας Τριάδος», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 3 (1963), 463–468.

8. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ κείμενα δημοσιεύτηκαν ἀπὸ ἀντίγραφο ποὺ προμήθευσε στὸν Δημαρὰ ὁ Κωνσταντῖνος Γκαβαρδίνας, διευθυντῆς τοῦ δημοτικοῦ σχολείου στὶς Μηλιές (βλ. «Ἡ γλωσσικὴ θεωρία...», σ. 200)· κείμενο ποὺ ἀναδημοσιεύεται καὶ στὴν ἔκδοση τῶν *Εὐρισκομένων* τοῦ Καταρτζῆ (*Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Εὐρισκόμενα*, Ἐκδότης Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, Ἀθήνα 1970· βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴ σ. 461), καθὼς τὸ χειρόγραφο εἶχε στὸ μεταξὺ χαθεῖ καὶ δὲν ἦταν δυνατὴ μιὰ νέα παραβολὴ μὲ τὸ πρωτότυπο.

9. Πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ *Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Εὐρι-*

πὺ παραδίδουν τὸν δεῦτερο τόμο¹⁰ καὶ ἀπὸ ἐκεῖνο πὺ παρέδιδε τὸν πρῶτο τόμο τῆς μετάφρασης τοῦ Καταρτζῆ σώζονται ἐκεῖνα μόνο τὰ τμήματα πὺ ἔχουν δημοσιευτῆ. Αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ ὑλικὸ στὸ ὁποῖο μποροῦμε νὰ στηρίξουμε σήμερα τὶς περαιτέρω ἔρευνές μας.

IV

Αὐτὲς τὶς ἔρευνές μας εἶναι φρόνιμο νὰ τὶς ξεκινήσουμε ἀπὸ τὸν δεῦτερο τόμο, ἀφοῦ ἀπὸ αὐτὸν σώζονται καὶ τὰ (δύο) χειρόγραφα πὺ τὸν παραδίδουν.

Ἐὰν συγκρίνουμε λοιπὸν ὅσα περιέχονται στὸ γαλλικὸ πρωτότυπο μὲ ἐκεῖνα πὺ ἔχουν μεταφραστῆ ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ, θὰ διαπιστώσουμε πὺς ἀπουσιάζ-

σκόμμενα..., σ. 417–418, πιθανότατα ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο καὶ πάλι τοῦ Κ. Γκαβαρδῖνα. Ὁ Δημαρᾶς ὡστόσο φαίνεται πὺς εἶδε τὸ χειρόγραφο πὺ παρέδιδε τὸν πρῶτο τόμο τῆς μετάφρασης στὶς Μηλιές, ὅπως τὸ δηλώνει ρητὰ στὴ μελέτη του «Ἡ γλωσσικὴ θεωρία...», σ. 200, σημ. 3: «Πρόσφατη αὐτοψία τοῦ χειρογράφου τοῦ Ρεάλ, πὺ ἔκανα στὶς Μηλιές, μοῦ ἔδειξε...».

10. Πὰ τὴ σχέση πὺ συνδέει τὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ Δημαρᾶς στὴν ἔκδοση τῶν *Εὐρισκομένων*, σ. 441: τὸ χειρόγραφο τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας εἶναι «πρόχειρο, αὐτόγραφο τοῦ Καταρτζῆ ἀπὸ τὴν μετάφραση τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ Réal»· τὸ χειρόγραφο τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἄνδρου εἶναι «καθαρὸ ἀντίγραφο τῆς μετάφρασης τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ Réal». Γραμμένο ἀπὸ χέρι ἀδελου καὶ ἀταύτιστου ἀκόμα γραφέα.

ζει ένα «Τμήμα», τὸ εἰκοστὸ πέμπτο τοῦ ἑβδόμου κεφαλαίου, ἐκεῖνο ποὺ ἐξαγγέλλεται στὸν πίνακα τῶν περιεχομένων τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ Réal de Curban, καὶ στὴν οἰκεία θέση ἐπιγράφεται «Section XXV. Gouvernement des Turcs»¹¹. Ἀπουσιάζει ἡ μετάφραση τῆς ἐνότητας αὐτῆς ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ χειρογράφου, ὅπως δὲν ἐξαγγέλλεται καὶ στὸν πίνακα τῶν περιεχομένων ποὺ προτάσσεται στὴν ἀρχή¹².

Μὲ αὐτὸ ὡς δεδομένο, δηλαδή πὼς ὅ,τι δὲν ἀναφέρεται στὸν πίνακα τῶν περιεχομένων ἀπουσιάζει καὶ ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς μετάφρασης, μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι πὼς μία ἀκόμα ἐνότητα ἀπὸ τὸν πρῶτο τόμο δὲν μεταφράστηκε στὰ ἑλληνικά: ἐκείνη ποὺ στὸν πίνακα τῶν περιεχομένων τοῦ πρῶτου τόμου τοῦ γαλλικοῦ πρωτοτύπου, ὅπως καὶ στὸν οἰκεῖο τόπο, ἐξαγγέλλεται ὡς «Section VI. Du Gouvernement des Romains»¹³, τὸ τμήμα ἐκεῖνο τοῦ δευτέρου κεφαλαίου ποὺ διαπραγματευόταν τὰ τῆς διοικήσεως τῶν Ρωμαίων¹⁴.

11. GASPARD RÉAL DE CURBAN, *La Science du gouvernement...*, τ. 2, Aix-la-Chapelle [1762], σ. XV καὶ 738.

12. Βλ. πρόχειρα τὸν πίνακα τῶν περιεχομένων στὸν δεῦτερο τόμο τῆς μετάφρασης ποὺ δημοσιεύει ὁ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΙΩ. ΠΟΛΕΜΗΣ, «Τὰ χειρόγραφα...», σ. 464–467, ἀπ’ ὅπου λείπει τὸ «Τμήμα XXV» ποὺ διαπραγματευόταν τὰ τῆς διοικήσεως τῶν Τούρκων.

13. GASPARD RÉAL DE CURBAN, *La Science du gouvernement...*, τ. 1, Aix-la-Chapelle [1761], σ. XII καὶ 268.

14. Βλ. τὸν πίνακα τῶν περιεχομένων στὸν πρῶτο τόμο τῆς

Συμπέρασμα· από τὸ ὀκτάτομο γαλλικὸ πρωτότυπο ἔχουν μεταφραστεῖ οἱ δύο πρῶτοι τόμοι καὶ ἀπὸ αὐτοὺς λείπουν δύο σημαντικὲς γιὰ τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη ἐνότητες.

V

Ἔχοντας πλέον μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῶν περιεχομένων στὸ ὀκτάτομο ἔργο τοῦ Réal de Curban, τῆς χειρογράφου παράδοσης καὶ τῶν ἔντυπων φορέων τοῦ μεταφραστικοῦ ἐγχειρήματος τοῦ Καταρτζῆ, καὶ ἔχοντας ἐντοπίσει τὶς ἐνότητες ἐκεῖνες πὺν παραλείφθηκαν, μποροῦμε νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα: μήπως τὸ

μετάφρασης, πὺν δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1970, *Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Εὕρισκόμενα...*, σ. 417–418, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπουσιάζει αὐτὸ τὸ κεφάλαιο. Ἡ LUCIA MARCHESELLI LOUKAS, «Θεωρία καὶ πράξη τῆς μετάφρασης στὸν Δ. Καταρτζῆ», *Ταυτότητα καὶ ἑτερότητα στὴ Λογοτεχνία, 18ος–20ὸς αἰ.*, τ. 3, *Μετάφραση καὶ διαπολιτισμικὲς σχέσεις. Πρακτικά*, Ἀθήνα 2001, σ. 79, ἐκφράζει τὴν ἄποψη μήπως ἡ ἀπουσία τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ τὸν πίνακα τῶν περιεχομένων ὀφείλεται σὲ παράλειψη ἐκείνου πὺν ἀντέγραψε τὸν πίνακα ἀπὸ τὸ χειρόγραφο· δυσκολεύομαι νὰ προσχωρήσω σὲ μιὰ τέτοια ἄποψη γιὰ τοὺς λόγους πὺν ἐκθέτω στὸ κείμενο ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο πὺς ὁ Δημαρὰς εἶδε ὁ ἴδιος τὸ χειρόγραφο στὶς Μηλιὲς καὶ διαπίστωσε «ὅτι πίνακας περιεχομένων, καὶ πρόλογος (πρὸς τὸν ἀναγνώστη) εἶναι αὐτόγραφα τοῦ Καταρτζῆ», «Ἡ γλωσσικὴ θεωρία...», σ. 200, σημ. 3. Ἀπὸ μιὰ τέτοια αὐτοψία τοῦ χειρογράφου θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε συμπληρώσει ὄσα, τυχόν, δὲν περιεῖχε τὸ ἀντίγραφο πὺν τοῦ εἶχαν ἐτοιμάσει.

περιεχόμενο της έντολης πού πήρε τὸ 1783 ὁ Καταρτζής ἀπὸ τὸν Μιχαήλ Σοῦτσο ἦταν αὐτό; Μήπως τοῦ ζήτησε νὰ μεταφράσει μόνο τοὺς δύο πρώτους τόμους τοῦ ἔργου καὶ νὰ παραλείψει ἀπὸ αὐτοὺς τὴ μετάφραση δύο ἐνοτήτων;

Δὲν σὼζεται, ὅσο γνωρίζω, κάποιο ἔγγραφο σχετικό μὲ τὴν ἀνάθεση τῆς μετάφρασης στὸν Καταρτζή· ἀλλὰ ἀπὸ ὅσα ἀναφέρει ὁ τελευταῖος στὴν ἀφιερωτική ἐπιστολή του πρὸς τὸν Σοῦτσο, ἡ ἀνάθεση φαίνεται νὰ ἀφοροῦσε τὸ σύνολο τοῦ ἔργου. «Μὲ προστάζει [ἢ ὑψηλότης σου]», γράφει ὁ Καταρτζής στὰ 1784 ἔχοντας ὀλοκληρώσει ἤδη τὴ μετάφραση τοῦ πρώτου τόμου, «νὰ μεταβάλω ῥητῶς [= νὰ μεταφράσω] σὲ ἀπλά ῥωμαϊκά τὰ “Πολιτικά” τοῦ μουσιοῦ ‘Ρεάλ»¹⁵. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, ἂν δηλαδή ὁ Μιχαήλ Σοῦτσος τοῦ εἶχε ἀναθέσει νὰ μεταφράσει μόνο δύο τόμους ἀπὸ τὸ ἔργο, θὰ περιμέναμε, μὲ δεδομένο μάλιστα τὸ γεγονός ὅτι εἶχε ἤδη ὀλοκληρώσει τὸ ἥμισυ τῆς ἐργασίας του, νὰ ἔβρισκε ἓνα τρόπο νὰ δηλώσει πὼς ἦταν κοντὰ στὴν ὀλοκλήρωση τῆς έντολης πού τοῦ εἶχε ἀναθέσει ὁ ἡγεμόνας. Ἡ ἀπουσία μιᾶς τέτοιας ἀναφορᾶς ὀδηγεῖ εὐλόγα στὴν ἐντύπωση πὼς ἡ ἀνάθεση δὲν περιοριζόταν στὴ μετάφραση δύο καὶ μόνο τόμων.

Ἡ πρώτη αὐτὴ ἐντύπωση ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ὅσα γράφει ὁ Καταρτζής στὸν Πρόλογο πού ἀπευθύνεται στοὺς ἀναγνώστες του: «ἐπρόσταξε τὸ “Υψος του [ὁ

15. *Δημήτριος Καταρτζής, Τὰ Εὐρισκόμενα...*, σ. 311, στ. 9–10.

ήγεμόνας Μιχαήλ Σουτσοϋ] κ' έμένα να κάμω ρωμαϊκα τὰ “Πολιτικά” του μουςιοϋ Ρεάλ, ό όποιοϋ ήταν κριτής και νομικόϋ άριστοϋ τήϋ Φραντζαϋ κατὰ τή μέση αυτουνοϋ του αιώνα»¹⁶. «Τὰ “Πολιτικά”», όχι ένα μέρος τουϋ.

Νομίζω πώϋ μπορούμε να θεωροϋμε βέβαιο πώϋ τό περιεχόμενο τήϋ έντολήϋ του Σούτσοϋ ήταν ευρύτερο: ή ανάθεση δέν πρέπει να άφοροϋσε τήν άπόδοση στα έλληνικά των δύο πρώτων τόμων και μόνο. Τότε γιατί σταμάτησε ή μετάφραση αυτου του έργου;

Η πρώτη και εύκολη άπάντηση είναι πώϋ τό μεταφραστικό σχέδιο διακόπηκε έπειδή ό έμπνευστήϋ και χορηγόϋ του άποχώρησε από τή Βλαχία τον Άπρίλιο του 1786. Ο Μιχαήλ Σουτσοϋ όμωϋ έπανήλθε στη Βλαχία, ύστερα από πέντε χρόνια, και παρέμεινε άλλα δύο περίπου (19 Μαρτίου 1791–Ίανουάριοϋ 1793) για να περάσει ύστερα και για δύο χρόνια (7 Ίανουαρίου 1793–6 Μαΐου 1795) στην όμορη ήγεμονία τήϋ Μολδαβίαϋ και να επανέλθει και πάλι στη Βλαχία για λίγους μήνεϋ στίϋ αρχέϋ του 19ου αιώνα (Οκτώβριοϋ 1801–Ίούνιοϋ 1802). Γιατί ό Καταρτζήϋ δέν συνέχισε όλα αυτὰ τὰ χρόνια τó έργο που του είχε άνατεθει τó 1783; Η γιατί, αν του είχε άνατεθει να μεταφράσει τουϋ δύο μόνο τόμους, δέν δημοσιεύτηκαν αυτοι και μόνο, όπωϋ εκδόθηκε τó 1794 ή μετάφραση του έργου

16. «Πρόϋ τον άναγινώσκοντα», *Δημήτριοϋ Καταρτζήϋ, Τὰ Εϋρισκόμενα...*, σ. 313, στ. 12–15.

τοῦ Fontenelle πού ὁ ἴδιος ἡγεμόνας εἶχε ἀναθέσει στὸν Παναγιώτη Κοδρικᾶ¹⁷;

Νομίζω πὼς ἡ παράλειψη τῶν δύο ἐνοτήτων, ἡ διακοπὴ τοῦ μεταφραστικοῦ ἐγχειρήματος καὶ ἡ μὴ δημοσίευση αὐτῶν πού εἶχαν μεταφραστεῖ εἶναι ἀποφάσεις οἱ ὁποῖες πάρθηκαν σὲ διαφοροετικὲς χρονικὲς στιγμὲς καὶ ὀφείλονται σὲ διαφοροετικὲς αἰτίες.

Πὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴν παράλειψη τῶν δύο ἐνοτήτων εἶναι καταρχὰς χρήσιμο νὰ διαβάσουμε τὰ περιεχόμενά τους, ὅπως παρουσιάζονται στοὺς ἀντίστοιχους πίνακες περιεχομένων τῶν δύο τόμων τοῦ ἔργου τοῦ Réal de Curban.

Ἡ ἕκτη λοιπὸν ἐνότητα τοῦ δεύτερου κεφαλαίου τοῦ πρώτου τόμου πού ἀναφερόταν στοὺς Ρωμαίους περιεῖχε:

- *Fondation de Rome, Royaume, République, Empire & forme de son Gouvernement.*
- *Causes de la grandeur de la République.*
- *Causes de la décadence de la République.*
- *Causes de la décadence de l'Empire.*
- *Considérations sur l'administration des finances des Ro-*

17. Ἀναφέρομαι στὸ ἔργο τοῦ FONTENELLE, *Entretiens sur la pluralité des mondes*, πού μεταφράστηκε ἀπὸ τὸν Κοδρικᾶ, ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ Μιχαήλ Σούτσου, καὶ δημοσιεύτηκε μὲ τὸν τίτλο Ὁμιλία περὶ πληθῆος κόσμων τοῦ κυρίου Φοντενέλ..., Βιέννη 1794· γιὰ τὴν ἐντολὴ τοῦ Σούτσου βλ. ὅσα γράφει ὁ Κοδρικᾶς στὴν ἀφιερωτικὴ προσφώνησή του πρὸς τὸν ἡγεμόνα σ. 10–11 χ.ἀ.

*mains, sur celle de butin qu'ils faisoient & des contributions qu'ils levoient*¹⁸.

Ἐνῶ ἡ εἰκοστὴ πέμπτη ἐνότητα τοῦ ἑβδομοῦ κεφαλαίου τοῦ δεύτερου τόμου, ἀφιερωμένη στὰ τῶν «Τούρκων», ἔθιγε τὰ ἀκόλουθα θέματα:

- *Fondation de l'Empire Ottoman.*
- *Progrès de cet Empire.*
- *Sa diminution.*
- *Son état actuel, relativement à la Hongrie, à la Russie, & à la Perse.*
- *Mœurs des Turcs.*
- *Forces du Grand Seigneur en Europe.*
- *Forces du Grand Seigneur en Asie.*
- *Forces du Grand Seigneur en Afrique.*
- *Comment cet Empire est gouverné.*
- *Ordre de la succession à l'Empire.*
- *Juste idée des forces du Grand Seigneur*¹⁹.

Πὰ τὴν ἀποσιώπηση τῆς ἐνότητος τῆς σχετικῆς μετὰ τοὺς Ὀθωμανούς, νομίζω πὼς εὐκόλα μποροῦμε νὰ ἀναζητήσουμε τὰ κίνητρα τῆς ἀπόφασης στὴν πολιτικὴ φρόνηση τοῦ ἡγεμόνα, καὶ ἐντολέα τῆς μετάφρασης, τοῦ Μιχαὴλ Σούτσου. Ἡ ἀπαξιωτικὴ εἰκόνα ποὺ δίνει ὁ Γάλλος συγγραφέας γιὰ τὴν ἀνώτατη πολιτικὴ

18. GASPARD RÉAL DE CURBAN, *La Science du gouvernement...*, τ. 1, σ. XII.

19. GASPARD RÉAL DE CURBAN, *La Science du gouvernement...*, τ. 2, σ. XV–XVI.

ήγεσία της Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ οἱ σκέψεις πὺν ἐκφράζει γιὰ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους οἱ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις σὲ συνεννόηση μὲ τὴ Ρωσία θὰ μπορούσαν νὰ ἐκδιώξουν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη τὸ σουλτάνο, ὁδήγησαν φαίνεται τὸν Φαναριώτη καὶ ἀξιωματοῦχο στὴν ἡμιαυτόνομη παραδουνάβια ἡγεμονία, «ἡμιαυτόνομη» ἀλλὰ ἐξαρτώμενη ἄμεσα ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ πολιτικὴ ἐξουσία, νὰ ζητήσει νὰ παραλειφθοῦν ἀπὸ τὴ μετάφραση ὅσα ἀναφέρονταν στὴν τύχη τῶν κυριάρχων του.

Φράσεις ὅπως οἱ ἀκόλουθες: «Le Grand Seigneur ne voit que des esclaves dans tout son Empire ; mais il n'est lui-même qu'un esclave couronné. Ce n'est qu'une idole que les Janissaires & le Mufti détrônent quand ils veulent»²⁰ ἢ «Si, dans le cours de la guerre que le Traité de Belgrade a terminée, la France avoit joint un Corps de troupes à celles de l'Empereur d'Allemagne & de la Czarine de Moscovie, & qu'elle eût envoyé une flotte dans le Levant, c'étoit fait de l'Empire Turc, on eût chassé le Grand Seigneur de l'Europe»²¹ θεώρησε πὺς δὲν μπορούσαν νὰ μεταφραστοῦν, μὲ τὴν προτροπὴ του μάλιστα, νὰ δημοσιευτοῦν καὶ τὸ βιβλίον πὺν θὰ τὰ περιεῖχε νὰ κυκλοφορήσει στὶς «τουρκοκρατούμενες» ἑλληνόφωνες περιοχές. Θὰ ἀποτελοῦσε τὸ corpus delicti καὶ θὰ παρεῖχε

20. Στὸ ἴδιον, σ. 754.

21. Στὸ ἴδιον, σ. 762.

ένα πρόσφορο όπλο στα χέρια τῶν ἀντιπάλων του γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἐξόντωσή του.

Πὰ τὴν ἀποσιώπηση ἐκείνων ποὺ ἀναφέρονταν στοὺς Ρωμαίους ἢ ἐρμηνεία εἶναι περισσότερο περιπλοκή. Νὰ διευκρινίσουμε πρῶτα πὼς ὅταν ὁ Réal de Curban ἀναφέρεται στοὺς Ρωμαίους ἐννοεῖ τοὺς ἀρχαίους Ρωμαίους, καὶ ὅσα ἐξαγγέλλει γιὰ τὶς «αἰτίες ποὺ προκάλεσαν τὴν πτώση τῆς αὐτοκρατορίας» ἀφοροῦν τὴ διάλυση τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τὸν 5ο αἰώνα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν διάσημο συμπατριώτη του, τὸν Montesquieu, ὁ ὁποῖος στὸ ἔργο του *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* συνεχίζει τὴν ἀφήγησή του, μὲ τὰ τῆς «αὐτοκρατορίας τῆς Ἀνατολῆς», ὡς τὴν Ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης.

Αὐτὴ ἡ διαφορετικὴ ἐκτίμηση σχετικὰ μὲ τὰ χρονικὰ ὄρια τῆς συνέχειας ἴσως νὰ ἦταν ἡ αἰτία ποὺ ἔκανε ὄχι πιά τὸν ἡγεμόνα ἀλλὰ τὸν λόγιο μεταφραστὴ τοῦ ἔργου νὰ εἰσηγηθεῖ στὸν Μιχαὴλ Σοῦτσο νὰ ἀπαλείψουν καὶ αὐτὴ τὴν ἐνότητα ἀπὸ τὴ μετάφραση. Θυμίζω πὼς τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Καταρτζῆς ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ τοῦ ἔργου τοῦ Réal de Curban, συντάσσει σὲ πρώτη μορφή τὸ δοκίμιό του «Συμβουλή στοὺς νέους», στὸ ὁποῖο ὑποστηρίζει τὴν ἰδέα πὼς οἱ χριστιανοὶ Ρωμοὶ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας συγκροτοῦν μιὰ πολιτικὴ κοινωνία καθὼς ἀποτελοῦν ἓνα γένος μὲ ἀδιάσπαστη ἱστορικὴ συνέ-

268

S C I E N C E

le tems de le perfectionner, au lieu que l'esprit de conquête est plus impétueux dans la source que dans ses progrès. Si les Carthaginois avoient eu des frontieres fortifiées, si avec l'esprit qui les portoit à découvrir de nouveaux pays pour leur commerce, ils avoient eu l'esprit de conservation, les Romains auroient pu n'être pour les Carthaginois dans la premiere guerre punique, qu'une troupe de bandits.

S E C T I O N V I.

Du Gouvernement des Romains.

87. Pour l'union
de Rome, Royaume,
République,
Empire, & forme
de son Gouverne-
ment.

Rome, qui a eu besoin du secours de la sable, pour cacher la bassesse de son origine, receut de bandits, fondée par un fratricide, formée par l'assemblage des femmes enlevées à leurs familles, devint la maîtresse du monde. Une grande partie de la terre fut ou sujette ou alliée des Romains; & avec eux, les liens de l'alliance n'étoient guères moins péfans que ceux de la sujettion.

Les Livres sont pleins de détails qui regardent le commencement; les progrès, les diverses situations, & la fin de ce peuple célèbre. Tout le monde sçait que Rome, dont la fondation suivit de près celle de Carthage, fut d'abord gouvernée Monarchiquement; qu'après l'expulsion des Rois, l'autorité suprême fut partagée entre les Consuls, le Sénat, & le peuple; que la République chercha entre les Patriciens & les Plébéiens, un équilibre de puissance qu'elle ne trouva jamais; qu'elle eut souvent recours à la création d'un Dictateur dont l'autorité étoit comme Monarchique; qu'elle retourna à la Monarchie par où elle avoit commencé; & qu'elle y persista jusqu'à l'entier renversement de son Empire.

La Science du gouvernement..., τ. 1, σ. 268· από ἐδῶ ἀρχίζει τὸ τμήμα γιὰ τοὺς Ρωμαίους ποὺ παρέλειψε νὰ μεταφράσει ὁ Δημ. Καταρτζής.

χεια ὡς Ρωμαῖοι καὶ χριστιανοί²². Ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ ὡς τὴν αἰχμαλωσία —καὶ βέβαια ὡς τὶς μέρες του—, ὑποστηρίζει ὁ Καταρτζῆς στὸ πιὸ πάνω δοκίμιό του, ἔχουμε τὸ ἴδιο ὄνομα: «κ' ἔμεῖς τὸ φυλάγουμε καὶ λέγουμαστε Ῥωμηοὶ μὲ μιά λίγη μεταβολή μόνε στὴν προφορὰ του»²³.

Σὲ αὐτὸ τὸ ὄραμα τῆς ἱστορικῆς συνέχειας, πὺ βρισκόταν ριζωμένο στὸν ἰδεολογικὸ κόσμον τοῦ Φαναριώτη λόγιου, ἡ διακοπὴ τῆς στὸν 5ο αἰῶνα τοῦ φαινόταν ἱστορικὰ ἀνακριβῆς καὶ πολιτικὰ ἄστοχη. Προτιμοῦσε, καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, νὰ συμπορευτεῖ μὲ τὸν ἄλλο Γάλλο νομομαθὴ καὶ τῆ θεωρία του, καὶ νὰ εἰσηγηθεῖ τὴν ἀπάλειψη τῆς ἐνότητος αὐτῆς ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση.

22. Γιὰ τὸ δοκίμιον, ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ὁποίου εἶναι: «Συμβουλή στοὺς νέους πῶς νὰ ὠφελιοῦνται καὶ νὰ μὴ βλάπτονται ἀπὸ βιβλία τὰ φράγκικα καὶ τὰ τούρκικα, καὶ ποῖα νὰ ἴναι ἡ καθ' αὐτὸν σπουδὴ», γιὰ τὴν ἐποχὴ πὺ συντάσσεται καὶ τὴν ἐποχὴ πὺ ἀναθεωρεῖται ἀπὸ τὸ συγγραφέα του βλ. νεότερα στοιχεῖα στὴ μελέτη μου «Καταρτζῆς καὶ Montesquieu. Νεότερα στοιχεῖα», *Μνήμη Ἀλκῆ Ἀγγέλου. Τὰ ἀφθονα σχήματα τοῦ παρελθόντος. Ζητήσεις τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας καὶ τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας. Πρακτικὰ Ἰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης 3-6 Ὀκτωβρίου 2002*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 52-55 [= Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Γιὰ τοὺς Φαναριώτες. Δοκιμὲς ἐρμηνείας καὶ Μικρὰ ἀναλυτικὰ*, Ἀθήνα 2003, σ. 156-161].

23. *Στὸ ἴδιον*, σ. 49.

738 G O U V E R N E M E N T

geres, & auxquels il donne ordinairement des *Diaks* ou petits Chanceliers pour Collegues.

Il y a plusieurs Tribunaux en Russie pour l'adminiftration de la Justice, les Conseillers d'Etat, tant Boyars, qu'Ocolincks & Dumni-Duoranins, y préfident; & les Diaks y font la charge de Greffiers. On y juge les affaires en premiere instance, & on en appelle au Conseil d'Etat.

CCLXV.
La Russie vient de se mettre dans l'usage d'entretenir des troupes stipendiées à des services étrangers.

Dans la guerre occasionnée par la dernière élection d'un Roi de Pologne (a), la Cour de Petersbourg envoya douze mille hommes de ses troupes sur le Rhin au secours de la Cour de Vienne. J'ignore les conditions de ce secours, & si ces troupes étoient auxiliaires ou stipendiées; mais dans la dernière guerre, la même Puissance avoit 37 mille 500 hommes à la solde de l'Angleterre & de la Hollande, & ce Corps d'armée marchoit (b) dans les Pays-Bas à 5 ou 600 lieues de la Russie, lorsque le Traité d'Aix-la-Chapelle a donné la paix à l'Europe. C'est une conduite à laquelle il faut appliquer les regles que j'ai établies ailleurs (c).

S E C T I O N X X V.

Gouvernement des Turcs.

CCLXVI.
Fondation de l'Empire Ottoman.

UNE grande partie de l'Asie a été habitée par des peuples que les anciens appelloient Scithes, & que les modernes nomment Tartares, d'un nom générique qui convient à plusieurs Nations ou Tribus. Leurs mœurs les portoit à n'avoir point de demeure fixe, mais ils s'établirent enfin dans

(a) En 1733.

(b) En 1748.

(c) Dans mon Traité du Droit des Gens.

La Science du gouvernement..., τ. 2, σ. 738· από ἐδῶ ἀρχίζει το μῆμα γὰ τοὺς Τούρκους ποὺ παρέλειψε νὰ μεταφράσει ὁ Δημ. Καταρτζής.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ διακοπὴ τοῦ μεταφραστικοῦ ἐγχειρήματος θὰ πρέπει νὰ τὴ χρονολογήσουμε τὴν ἐποχὴ τῆς ἀπομάκρυνσης τοῦ Σούτσου ἀπὸ τὴ Βλαχία. Ὁ Καταρτζῆς στὸ ἔργο του «Γνωθὶ σαυτὸν», πού τὸ συντάσσει λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Σούτσου, στὰ 1787, ἀναφέρεται στὴ μετάφραση καὶ δηλώνει πὼς ἔχει ἤδη μεταφράσει τοὺς δύο πρώτους τόμους²⁴.

Θέμα ἐπομένως τίθεται γιατί ἡ μετάφραση δὲν συνεχίστηκε μετὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Μιχαὴλ Σούτσου στὴ Βλαχία τὸ 1791 καὶ γιατί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, δὲν δημοσιεύτηκε ὅ,τι εἶχε μεταφραστεῖ.

Πὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν αἰτία πρέπει νὰ θυμίσουμε τὸ ιδεολογικὸ κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο ἐκκόλαφθηκε ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴ μετάφραση καὶ νὰ λάβουμε ὑπόψη ὅ,τι εἶχε μεσολαβήσει μεταξὺ τῶν δύο θητειῶν τοῦ ἴδιου ἡγεμόνα στὴ Βλαχία.

Ὁ Καταρτζῆς, ἀπὸ τὶς πρώτες κιόλας φράσεις τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιστολῆς πού ἔγραψε καὶ προέταξε στὴ μετάφραση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ ἔργου, παρουσιάζει ἀνάγλυφα καὶ τὸ μεταφραστικὸ σχέδιο τοῦ ἡγεμόνα καὶ τὸ ιδεολογικὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο ἐντάσσεται: ἡ μετάφραση ἀποφασίστηκε «γιὰ νὰ γίνουν κοινὰ σ' ὄλο τὸ γένος μας, ὃ ἔστι νὰ μάθουν ὅλοι ἐκεῖνα πού

24. Δημήτριος Καταρτζῆς, *Τὰ Εὕρισκόμενα...*, σ. 188, στ. 10–11· πβ. καὶ σ. 172, στ. 9–10· γιὰ τὸ χρόνο γραφῆς τοῦ «Γνωθὶ σαυτὸν» βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ ΔΗΜΑΡΑΣ, ὁ.π., σ. 449 καὶ 451.

ξέρει τὸ «Υψος της», ὁ ἡγεμόνας²⁵. Τὸ ἰδανικὸ τοῦ Φωτισμένου Δεσποτισμοῦ διατυπωμένο σὲ μιὰ φράση!

Ἄνάμεσα ὅμως σὲ αὐτὰ πού ἐξαγγέλλονταν στὰ χρόνια τῆς πρώτης θητείας τοῦ Μιχαήλ Σούτσου, στὰ 1784, καὶ στὴν ἐπιστροφή του στὰ 1791 εἶχε μεσολαβήσει ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἡ ὁποία προκάλεσε, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὴν ἀνάσχεση αὐτοῦ πού ἀποκλήθηκε «Φωτισμένος Δεσποτισμός». Ἐνα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ θύματα αὐτῆς τῆς ἀνάσχεσης, πού ἐκδηλώθηκε σὲ ὅλον τὸν εὐρωπαϊκὸ ἰδεολογικὸ χῶρο, ἦταν ἡ μὴ ὀλοκλήρωση τῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου τοῦ Réal de Curban καὶ κυρίως ἡ ἀπόφαση νὰ μὴν ὀδηγηθεῖ ὅ,τι εἶχε ἤδη μεταφραστεῖ στὸ τυπογραφεῖο, ὥστε «νὰ γίνουν κοινὰ σ' ὅλο τὸ γένος μας, ὃ ἔστι νὰ μάθουν ὅλοι ἐκεῖνα» πού ἤξερε ὁ φωτισμένος δεσπότης.

25. Τὸν Πρόλογο τὸν δημοσίευσε πρῶτος ὁ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Ἡ γλωσσικὴ θεωρία...», 202–203· τὸ χωρίο στὴ σ. 202, στ. 9–10 [= *Δημήτριος Καταρτζής, Τὰ Εὐρισκόμενα...*, σ. 311–312· τὸ χωρίο στὴ σ. 311, στ. 11–12].

Ἀντὶ ἐπιλόγου

Ὁ J.-J. Rousseau δὲν ἦταν ἀπὸ τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα ποὺ εἶχα ἐξαγγεῖλει πὼς θὰ μὲ ἀπασχολήσουν σὲ αὐτὸ τὸ βιβλίο. Ἀρκετὲς ὥστόσο φορὲς ὁ λόγος ἦρθε στὸν Ρουσσὸ καὶ στὴν ἄμεση ἢ ἔμμεση παρουσία του στὸν ἑλληνικὸ ἰδεολογικὸ χῶρο τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἀπόψεις του, γιὰ παράδειγμα, ἐπικαλέστηκε καὶ χρησιμοποίησε ὁ Βασίλειος Λέβσιν προκειμένου νὰ ἀναιρέσει τὴ θέση τοῦ Βολταίρου πὼς ἡ θεϊκὴ πρόνοια δὲν διέπει τὸν κόσμο, ἀπόψεις ποὺ περιέχονται στὸ ρωσικὸ βιβλίο ποὺ μεταφράστηκε καὶ ἐκδόθηκε στὰ ἑλληνικὰ τὸ 1796¹. τὸν ξανασυναντήσαμε διαπιστώνοντας πὼς οἱ πολιτικὲς του ιδέες δὲν φαίνεται νὰ ταίριαζαν στὸν ἰδεολογικὸ κόσμο τοῦ Φαναριώτη Καταρτζῆ καὶ πὼς, ἀντίθετα, ὁ Ρήγας φαίνεται νὰ ἐγκατέλειψε τὸ σχέδιο νὰ ὀλοκληρώσει τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Μοντεσκιέ «Τὸ πνεῦμα τῶν νόμων», καθὼς εἶχε στὸ μεταξὺ ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὰ ἐπαναστατικὰ ὄραματα ποὺ κατὰ ἓνα μέρος τουλάχιστον ἐμπνέονταν ἀπὸ τὶς ιδέες τοῦ Ρουσσώ. Ὁ Ρήγας ἄλλωστε στὸ ἔργο του *Φυσικῆς ἀπάνθι-*

1. Βλ. πρὸ πάνω σ. 47-50.

σμα, πού δημοσιεύτηκε τὸ 1790, ἀποκαλεῖ τὸν Ρουσσῶ «σοφὸν» παραπέμποντας σιωπηρὰ στὸ ἔργο του *Émile ou l'éducation*, πού πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1762².

Ἐμμένοντας στὴν ἀρχικὴ ἐξαγγελία μου δὲν θὰ ἀσχοληθῶ συστηματικὰ ἐδῶ μὲ τὴν ἑλληνικὴ παρουσία τοῦ πολίτη τῆς Γενεύης ἀλλά, κλείνοντας αὐτὸ τὸ ἐρευνητικοῦ τύπου βιβλίο, θὰ ἤθελα νὰ διατυπώσω ἓνα ζητούμενο σχετικὸ μὲ τὴν παρουσία τοῦ Ρουσσῶ τὸ ὁποῖο, ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχει τεθεῖ καὶ βέβαια δὲν ἔχει ἀπαντηθεῖ.

Ἦταν τὸ 1793 δημοσιεύτηκε στὴ Λιψία ἡ ἀπάντηση τοῦ Χριστόδουλου Παμπλέκη στὸν κατήγορό του Διονύσιο Πλαταμῶνος, ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων: «Μὲ ὀνομάζει... Ἐπίκουρον, ἀλλά, ποῦ ἐγνώρισα ἐγὼ τοῦτον, ἢ ἀνέγνωσα τὰ συνθέματά του; ... Μὲ ὀνομάζει Ρουσσόν, ἄμποτε νὰ ἤθελον ὑπάρχω τοιοῦτος, ἀλλ' ἐγὼ, οὔτε τοῦτον ἐγνώρισα, οὔτε ἄλλο τι ἀπὸ τὰ συγγράμματά του ἀνάγνωσα, ἔξω ἀπὸ τρία ταῦτα ἦτοι, περὶ ἀνισότητος ἀνθρώπων, περὶ πολιτικῆς καὶ κατ' ἀφιλοσόφων. Μὲ ὀνομάζει τέλος πάντων Βολταίρον, καὶ εἶθε καὶ τοιοῦτος ἦμην διότι, ὄχι μόνον ἤθελον ἀνοίξω τοὺς νοερούς ὀφθαλμοὺς τῆς ψυχῆς ὅλου τοῦ κόσμου, καθὼς ἐκεῖνος, μὲ τὰ συγγράμματά μου...»³.

2. Τὰ θέματα περνοῦν στὴ μελέτη «Ρήγας καὶ Montesquieu» καὶ εἰδικότερα βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴ σ. 98.

3. Τὸ κείμενο τοῦ Παμπλέκη μὲ τὸν τίτλο Ἀπάντησις ἀνωνύμου πρὸς τοὺς αὐτοῦ ἄφρονας κατηγοροῦς, ἐπ' ὀνομασθεῖσα Περί

Ρητή αναφορά σὲ συγκεκριμένα ἔργα τοῦ Ρουσσώ τὰ ὁποῖα, μαζί μὲ τὸ θαυμασμὸ πού ὁ Παμπλέκης ἐκφράζει σὲ αὐτόν, δηλώνει πὼς εἶχε διαβάσει. Τὸ χωρίο εἶναι γνωστὸ σὲ ὅσους ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν παρουσία τοῦ πολίτη τῆς Γενεύης στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχει γίνει, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, περαιτέρω ἐπεξεργασία τῶν πληροφοριῶν πού ἀπερίφραστα δίνει ὁ Παμπλέκης στὰ 1793 γιὰ τὶς «ρουσσοικῆς» ἀναγνώσεις του.

Πὰ τὸ πρῶτο βέβαια ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα ἔργα, τὸ «περὶ ἀνισότητος ἀνθρώπων», ἡ ἀποκάλυψη τῆς φιλολογικῆς του ταυτότητας φαίνεται εὐκόλη. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸ *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, πού πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ Ἄμστερνταμ τὸ 1755.

Τὰ προβλήματα ἀρχίζουν μὲ τὸ δεύτερο ἀναφερό-

θεοκρατίας δημοσιεύτηκε λίγες ἡμέρες μετὰ τὸ θάνατό του, στὶς 15 Αὐγούστου 1793, ἀπὸ τοὺς μαθητές του στὴ Λιψία. Ἀπὸ τὴν ἔκδοση αὐτὴ ἔχουν ἐντοπιστεῖ δύο μόνο ἀντίτυπα: τὸ πρῶτο βρίσκεται στὴν Ἀθήνα, στὴ βιβλιοθήκη Γ. Λαδᾶ (βλ. Γ. Γ. ΛΑΔΑΣ – ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791–1795*, Ἀθήνα 1970, ἀρ. 112, σ. 206–227) καὶ τώρα στὴν κατοχὴ τοῦ Λάμπρου Κ. Κωστακιώτη καὶ τὸ δεύτερο ἀντίτυπο σώζεται στὴ Ρώμη, στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ (βλ. ΘΩΜΑΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.–1800)*, τ. 1, Ἀθήνα 1984, σ. 152 ἀρ. 2043). Τὸ παραπάνω χωρίο ἀναδημοσιεύεται στὴν περιγραφὴ τοῦ βιβλίου πού δημοσίευσαν ὁ Λαδᾶς καὶ ὁ Χατζηδῆμος, *ᾠ.π.*, σ. 209 σημ. 1.

μενο ἔργο, τὸ «περὶ πολιτικῆς», καὶ τὰ προβλήματα γίνονται σοβαρὰ μὲ τὸ τρίτο ἔργο τοῦ Ρουσσώ πού δηλώνει ὁ Παμπλέκης πὼς διάβασε, τὸ ὁποῖο ὀνομάζει «κατ' ἀφιλοσόφων».

Μὲ τὸ «περὶ πολιτικῆς» ὑπονοεῖ ἄραγε ὁ Παμπλέκης τὸ ἄρθρο τοῦ Ρουσσώ «περὶ πολιτικῆς οἰκονομίας» πού δημοσιεύτηκε στὸν πέμπτο τόμο τῆς *Encyclopédie* τὸ 1755; ἢ ἀποδίδει περιληπτικὰ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσώ *Du contract social ou principes du droit politique*, πού πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1762;

Εἶναι γνωστὸ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ Παναγιώτη Νούτσου πὼς ὁ Παμπλέκης διεξήλθε καὶ χρησιμοποίησε πολλὰ λήμματα ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα γιὰ νὰ συντάξει τὸ ἔργο του *Περὶ Φιλοσόφου, Φιλοσοφίας, Φυσικῶν, Μεταφυσικῶν, Πνευματικῶν καὶ Θεῶν Ἀρχῶν*, τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε στὴ Βιέννη τὸ 1786⁴. Πέρασε καὶ ἀπὸ τὸν πέμπτο τόμο, ὅπου ἄλλωστε βρῆκε τὰ λήμματα «Espace» καὶ «Essence» καὶ τμήματά τους χρησιμοποίησε στὸ βιβλίο του⁵. ἐκεῖ, στίς σ. 337–349, θὰ βρῆκε ἀσφαλῶς καὶ ἴσως διάβασε τὸ λῆμμα μὲ τὴν ἐπιγραφή «Economie

4. «Χριστόδουλος ὁ ἐξ Ἀκαρνανίας καὶ “Encyclopédie”. Πρόδρομη ἀνακοίνωση», *Ὁ Ἐραμιστῆς* 17 (1981), 13–24 [= *Νεοελληνικὴ φιλοσοφία. Οἱ ἰδεολογικὲς διαστάσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν τῆς προσεγγίσεων*, Ἀθήνα 1981, σ. 55–66 καὶ *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Τὰ ὄρια τῆς διακινδύνευσης*, Ἀθήνα 2005, σ. 363–369].

5. Ὁ πέμπτος τόμος τῆς *Encyclopédie* δημοσιεύτηκε, ὅπου

ου *Œconomie (Morale & Politique)*» πού είχε συντάξει και υπογράφει ο Ρουσσώ⁶. Τὴν ἐπιγραφή αὐτή, καθὼς τότε δὲν ὑπῆρχε στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ὁ ὄρος «πολιτικὴ οἰκονομία», τὴν ἀπέδωσε ἴσως περιληπτικὰ ὡς «περὶ πολιτικῆς». Ἡ ἄλλη πιθανότητα εἶναι νὰ παίρνει τὴν πρώτη καὶ τὴν τελευταία λέξη ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τοῦ «Κοινωνικοῦ Συμβολαίου» (*Du... politique*) καὶ ἔτσι, ἀπὸ αὐτὸν τὸ δρόμο νὰ προέκυψε τὸ «περὶ πολιτικῆς».

Πὰ τὸ τρίτο ὅμως, τὸ «κατ' ἀφιλοσόφων», εἶναι δύσκολο νὰ διατυπωθεῖ κάποια ὑπόθεση μὲ στοιχεῖα πού νὰ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου, καθὼς δὲν ὑπάρχει ἔργο τοῦ Ρουσσώ μὲ παρόμοιο ἢ παρεμφερὴ τίτλο. Τί ἄραγε ἀποδίδει ὁ Παμπλέκης μὲ τὸν ἑλληνικὸ αὐτὸ τίτλο;

Θεωρῶ πὼς μιὰ ὑπόθεση πού πρέπει νὰ διερευνηθεῖ εἶναι μήπως πίσω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐπιγραφή κρύβεται τὸ ἔργο τοῦ Ρουσσώ *Discours sur les sciences et les arts*, πού δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1750 στὴ Γενεύη. Εἶναι μιὰ ὑπόθεση· τὸ βέβαιο εἶναι πὼς ἡ ἔρευνα δὲν μπορεῖ νὰ σταματήσει ἐδῶ, καθὼς οἱ ρητὲς ἀναφορὲς τοῦ Παμπλέκη δὲν εἶναι φιλολογικὰ εὐδιάκριτες.

εἶπαμε, τὸ 1755 καὶ τὰ λήμματα πού ἀναφέραμε βρίσκονται στὶς σελίδες 953–956 καὶ 996· βλ. καὶ Παν. Νουτσου, ὅ.π., σ. 18.

6. Στὸ τέλος τοῦ λήμματος, στὴ σ. 349, διαβάζουμε: «Article de M. ROUSSEAU, citoyen de Genève».

Γενικό εϋρετήριο

- Ἄγγελοῦ Γιάννης 42
Ἁγία Πετρούπολη· βλ. Πετρούπολη
Ἀθήνα 33, 108, 129
Ἄθως 88· βλ. καὶ Ἐσφιγμένου μονή· Χειρόγραφα
Ἀθωνιάδα Σχολή 19
Αἰκατερίνη Β' ἢ Μεγάλη (Czarine de Moscovie) 24, 56, 57, 70, 91, 95, 120
«Αἰμίλιος ἢ περὶ ἀγωγῆς»· βλ. Rousseau
Ἀλεξανδροπούλου Ὀλγα 47
Ἄλισανδράτος Γ. Γ. 44
Ἄλλαμανία· βλ. Γερμανία
Ἄλμανάκος· βλ. *Almanach*
Ἄμστερνταμ· βλ. Amsterdam
Ἀνατολή (Levant) 43, 58, 61, 90, 91, 121
Ἀνατολικὸ ζήτημα 28
Ἄνδρος 111, 112, 113· βλ. καὶ Βιβλιοθήκες
«Ἄπαντα» Μοντεσκιέ· βλ. Montesquieu
«Ἄπαντα» Ρουσσώ· βλ. Rousseau
Ἄραβες (Arabes) 26, 27
Ἄργυροπούλου Ρωξάνη 43
Ἄττικὸν Ἡμερολόγιον 109
Ἀυστρία 95
B. A.· βλ. Levshin Vassilij Alekseevich
Βαριάτος· βλ. Viriathe
Βασιλεία· βλ. Bâle
Βατικανὸ 127
Βελεστίνο 85
Βενετία 10, 11, 35, 40, 41, 42, 44, 45, 57, 58, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 71, 75, 78, 79, 80, 93
Βιβλιοθήκες:
—Ἄνδρου Δημοτικὴ 111, 112, 113
—Βολταίρου στὴν Ἁγία Πετρούπολη 26
—Βατικανοῦ 129
—Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων 38
—Ἱστορικὴ Μόσχας 47
—Θ. Π. Καίρη 110, 111

- ΚΝΕ/ΕΙΕ 18
 —Γ. Λαδᾶ 129
 —Μηλιῶν Πηλίου 107, 108, 112
 —Ρωσική Ἐθνική (Ἁγία Πετρούπολη) 24
Βιβλίον διηρημένον εἰς μέρη δύο..., Ἐνετίσιν, 1796 35, 41, 48, 49, 50, 68–69
Βιβλίον ἱατρικὸν τῆς ποδαλγίας (μτφρ. Χρήστος Σουγδουρής) 53–54· βλ. καὶ Emerigon G.
 Βιέννη 15, 85, 87, 88, 91, 92, 94, 96, 103, 109, 111, 117, 118, 123, 130
 Βλαχία 87, 88, 91, 92, 94, 96, 103, 106, 109, 111, 117, 125· βλ. καὶ Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες· Μολδαβία
 Βόλος 85
 Βολταῖρος· βλ. Voltaire
 Βολταίρου Ἰνστιτούτο καὶ Μουσείο (Γενεύη) 47
 Βολτάρης· βλ. Voltaire
 Βολτάριος· βλ. Voltaire
 Βολτέρ· βλ. Voltaire
 Βουκουρέστι (Μπουκουρέστ) 90, 95, 103, 111
 Βούλγαρης Εὐγένιος 9, 10, 13–30, 56, 57, 63, 67
 —Ἐπιστολή... πρὸς ἀναίρεσιν τινὸς φληνάφου δυσσεβοῦς 15
 —Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συγγραμμάτων... 15
 —Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας 15
 —Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἀνεξίθρησκείας 15, 16, 30
 —Στοχασμοὶ εἰς τοὺς κρισίμους Καιροὺς, τοῦ Κράτους τοῦ Ὀθωμανικοῦ 10, 15, 17, 18, 24, 29, 30, 56, 63
 —Τῶν Γεωργικῶν Πουβλίου Οὐίγγιλίου Μάρωνος... 15
 Βρανούσης Λεάνδρος 98
 Γαζής Ἄνθιμος 108
 Γαλλία-οι (Φράντζα, France) 9, 10, 15, 26, 27, 34, 42, 99, 105, 110, 117, 119, 120, 123, 124
 Γαλλικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία· βλ. *Encyclopédie*
 Γενεύη 12, 16, 21, 47, 86, 97, 99, 128, 129, 131
 Γερμανία (Ἀλλεμανία· Allemagne) 26, 27, 40, 120
 Γκαβαρδίνας Κωνσταντῖνος 112, 113
 Γοτίγγη 70
 «Γραμματικὴ»· βλ. Καταρτζής

- Δείστας (Δεῖσμός) 49
 Δημαρὰς Κ. Θ. 10, 11, 33, 34, 40, 41, 43, 44, 49, 89, 90, 104, 108, 112, 113, 115, 125
 Δημήτριος Παναγιωτάκη Κλουτζιάρης· βλ. Καταρτζής Δημ.
 Διονύσιος Ἀλικαρνασσεὺς (Denys d'Halycarnasse (Halycarnasse) – Dionisij Alkarnasskij) 75, 77, 78, 79
 Διονύσιος, ἐπίσκοπος Πλαταμῶνος 128
 Δίων (Dion) 80
 Δουβλίνο 65
 Δούκας Νεόφυτος 109
 Δουβουνιώτης Κωνσταντίνος 109–110
 Δύση 26
- «Εἰσήγηση» Αἰκατερίνης Β' τῆς Ρωσίας (*Nakaz*) 57, 91
 Ἐλβετία 40, 42
 Ἑλλάδα 10, 34, 55, 56, 58
 Ἑλληνισμὸς 91
 Ἐμεριγὸν Γ.· βλ. Emerigon G.
 Ἐμμανουήλ (Μανουήλ) Γεώργιος Βυζάντιος 63, 94
 Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν 111
 Ἐπίκουρος 128
 Ἐπιστολὴ περιέχουσά τινες διακρίσεις εἰς τὸ Ποῦμα τοῦ κυρίου Βολτέρου Περὶ τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως Λισβώνης 35, 37, 38, 81· βλ. καὶ Levshin Vassilij Alekseevich, *Pis'mo...*
- Ἑπτανήσιοι 15, 17, 25, 29, 30
 Ἐσφιγμένου μονῆ 88· βλ. καὶ Χειρόγραφα
 Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ & Γενικῆς Παιδείας 33, 69
 Εὐρώπη (Europe) 10, 26, 27, 28, 96, 106, 110, 119, 120, 126
 Εὐστάθιος ὁ Ρωμαῖος 20
 Εὐφράτης (Euphrate) 24, 25
 Ἐφημερὶς 54
- Ζωναρὰς Ἰωάννης (Zonara) 79
- Θεοδοσίου Δημήτριος 35
 Θεοδοσίου Πάνος 35
 Θεσσαλία 87
- Ἰάσιο 109, 110
 Ἰλιάδα· βλ. Ὅμηρος
 Ἰνδία -οἱ (Inde) 25, 26
 Ἰσπανία (Espagne) 25, 26
 Ἱστορικὴ & Ἐθνολογικὴ Ἐταιρεία τῆς Ἑλλάδος 109, 112, 113· βλ. καὶ Χειρόγραφα

- Ἰωάννινα 35, 54
 Ἰωσήφ Β' Αὐστρία 95
- Καζαντζάκης Νίκος 19
 Καίρης Θεόδωρος Π. 110, 111·
 βλ. καὶ Βιβλιοθήκες· Χειρό-
 γραφα
- Κακριδῆς Ι. Θ. 19
 Καμαριανοῦ Ἀριάδνη (Cama-
 riano Ariadna) 10, 40, 41, 43,
 63, 64
 «Κανδίδης, ἢ Ὀπτιμίσμος»·
 βλ. Voltaire
- Καραμπερόπουλος Δημ. 54
 Κάρολος ὁ Μάγνος· βλ. Charles-
 magne
- Κατάλογος τὸν παρὰ Μαρκίδ.
 Πούλιον... 54
- Καταρτζῆς Δημήτριος (Πανα-
 γιωτάκης Κλουτζάρης, Δη-
 μῆτριος Παναγιωτάκη Κλου-
 τζάρης, Δημήτριος Ξ. Κα-
 ταρτσῆς, Δημήτριος Καταρ-
 τσῆς) 11, 61, 87, 88–89, 90, 91,
 92, 94, 95, 97, 99, 101–126, 127
 —Γραμματικὴ τῆς ῥωμαϊκίας
 γλώσσας 109
 —Δικανικὴ τέχνη («Περὶ δικα-
 στικοῦ καὶ ἠητορικοῦ») 109
 —Συμβουλὴ στοὺς νέους... 88,
 97, 121, 123
- Ἐπιστολές (ἐκδ. Νεόφυτος
 Δούκας) 109
 —Λόγος προτρεπτικὸς στὸ γνῶ-
 θι σαντὸν («Περὶ τοῦ γνῶθι
 σαντὸν») 109, 125
- Καταρτσῆς Δημήτριος Ξ· βλ.
 Καταρτζῆς Δημ.
- Κέρκυρα 18
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης 44
 KNE/EIE 85
- Κοδρικὰς Παναγιώτης 92, 93,
 94, 95, 108, 118
 «Κοινωνικὸ Συμβόλαιον»· βλ.
 Rousseau
- Κοραῖς Ἀδαμάντιος 21
 —Ἄτακτα 21
 —Ἔγλη Γαλλογραικοῦ Λεξι-
 κοῦ 21
- Κουμανοῦδης Στέφανος 28
 —Συναγωγὴ νέων λέξεων 28
- Κουνοσκάμμερ Μουσεῖο (Πε-
 τρούπολης) 50
- Κυριακῆς Στέριος 41, 51, 52, 55,
 94
- Κωνσταντὰς Γρηγόριος 108
- Κωνσταντινούπολη-ίτες (Πόλη)
 87, 88, 90, 91, 95, 96, 108, 121
- Κωστακιώτης Λάμπρος 129
- Λαδὰς Γ. 127· βλ. καὶ Βιβλιο-
 θῆκες

- Λάμπρος Σπυρίδων 108, 109, 110
 Λέβσιν Βασιλείος· βλ. Levshin
 Vassilij Alekseevich
 Λισβόνα (Lissabona) 37, 38, 47,
 81
 Λιψία 15, 62, 66, 93, 128, 129
 «Λόγος περί τῆς ἀνισότητος τῶν
 ἀνθρώπων»· βλ. Rousseau
- Μ. Σ.: βλ. Σουγδουρῆς Μ.
 Μακρᾶϊος Σέργιος 19
 — *Πολιτικὴ σχέδη* 19
 Μάμουκας Ἀνδρέας 21
 Μαρασλῆς Γρηγόριος 109
 Μαρκίδες Πούλιου 54
 Μηλιῆς Πηλίου 107, 108, 112,
 113, 115· βλ. καὶ Βιβλιοθήκες
 Μολδαβία 117· βλ. καὶ Βλαχία·
 Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες
 Μολιέρος–Μολλιέρ· βλ. Molière
 Μοναρχία τῶν Τούρκων· βλ.
 Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία
 Μοντεσκιῆ – Μοντεσκιού· βλ.
 Montesquieu
 Μόσχα (Moscovie) 47, 55, 57,
 69, 120
 Μουσουλμάνοι 26
 Μπουκουρέστ· βλ. Βουκουρέστι
 Μωάμεθ (Mahomet) 26, 27
- Νέος Ἑλληνομνήμων* 109
- Νίζνι Νοβογορόδ· βλ. Nijni
 – Novgorod
 Νιουσατέλ· βλ. Neuchâtel
 Νοῦτσος Παναγιώτης 130
- Ὀδησσὸς 109
 Ὅμηρος 20
 — *Ἰλιάδα* 19, 20
 Οὐγγροβλαχία 108
 Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία (Μο-
 ναρχία τῶν Τούρκων – Em-
 pire Ottoman – Empire Turc –
 Grand Seigneur) 28, 58, 91, 95,
 119, 120, 121
 Ὄθωμανοὶ 24, 119· βλ. καὶ
 Τούρκοι
 Ὅμιλία *περὶ πληθῆος κόσμων*
τοῦ κυρίου Φοντενέλ...· βλ.
 Fontenelle
 Οὐολταῖρος· βλ. Voltaire
- Παμπλέκης Χριστόδουλος 12,
 128, 129, 130, 131
 — *Ἀπάντησις ἀνωνύμου* 128
 — *Περὶ Φιλοσόφου, Φιλοσο-*
φίας 130
 Παναγιωτάκης Κλουτζάρης·
 βλ. Καταρτζῆς Δημ.
 Παπαδόπουλος Θωμᾶς 54, 64
 Παπαδόπουλος–Βρετὸς Ἄν-
 δρέας 53, 54

- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς ἼΑθ. 107, 108, 112
- Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες 91, 104, 120· βλ. καὶ Βλαχία· Μολδαβία
- Παρίσι· βλ. Paris
- «Περὶ δικαστικοῦ καὶ ῥητορικοῦ»· βλ. Καταρτζῆς Δημ.
- «Περὶ Πολιτικῆς Οἰκονομίας»· βλ. Rousseau
- «Περὶ τοῦ γνῶθι σαυτόν»· βλ. Καταρτζῆς Δημ.
- Περραιβὸς Χριστόφορος 87
- Πετκοβίτζ Εὐστάθιος Πέτρου 94
- Πέτρος ὁ Μέγας 50
- Πετρούπολη (Ἁγία Πετρούπολη) 10, 15, 17, 24, 26, 50, 56, 57, 63, 67, 68, 70, 75
- Πέτσιος Κώστας 54
- Πήλιο 107, 112
- Πλαταμῶνος, ἔπ. 126
- Πλάτων 20
- «Πνεῦμα τῶν νόμων»· βλ. Montesquieu
- Πολέμης Δημήτριος 111
- Πόλη· βλ. Κωνσταντινούπολη
- «Πολιτικά»· βλ. Réal de Curban
- Πορτογαλία 39
- Πρώταρχος 20
- Ραχίλδ Ἰαρών· βλ. Rachild
- Ρεάλ· βλ. Réal de Curban
- Ρήγας Βελέστινλῆς 11, 83-99, 103, 127
- Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν 87, 99
- Φυσικῆς Ἰαπάνθισμα 85, 86, 87, 98, 127
- Ρουσσώ Ζάν-Ζάκ· βλ. Rousseau
- Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία 67, 121
- Ρώμη-Ρωμαῖοι (Rome-Romain) 12, 23, 25, 35, 37, 65, 66, 67, 68, 71, 74, 75, 76, 78, 114, 118, 119, 121, 123, 129
- Ρωμηοί, Ρωμοὶ 89, 91, 121, 122
- Ρωμοῦλος (Romulus - Romul) 76
- Ρωσία (Russie) 11, 49, 53, 54, 56, 57, 58, 95, 119, 120
- Σ. Κ. 32, 52, 53, 55
- Σάθας Κωνστ. 109
- Σέρβιος Τύλλιος· βλ. Servius Tullius
- Σκόκος Κωνστ. 109
- Σουγδουρῆς Μ. (Μ. Σ.) 35, 52, 53, 55
- Σουγδουρῆς Χρήστος 53, 54
- Σουγδουρῆς Χριστόδουλος 51, 52, 54, 55, 81, 94
- Σοῦτσος (Σοῦτζος) Μιχαήλ Κων. 92, 94, 96, 103, 104, 108, 112, 116, 117, 118, 119, 121, 125, 126

- Στοχασμοί εἰς τοὺς κρισίμους
Καιρούς...· βλ. Βούλγαρης
Εὐγένιος 120· βλ. καὶ Ὁθωμανικὴ Αὐ-
τοκρατορία
- Στοχασμοὶ τινες περὶ τῶν αἰ-
τιῶν τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς
πτώσεως τοῦ δήμου τῆς πό-
λεως Ῥώμης· 35, 37, 69· βλ.
καὶ Montesquieu, *Considé-
rations*
- Στρασβοῦργο 70
- Συμβουλὴ στοὺς νέους· βλ.
Καταρτζῆς Δημ.
- Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἀνεξιθρη-
σκείας· βλ. Βούλγαρης Εὐγ.
- Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐρα-
στῶν· βλ. Ρήγας
- Σωκράτης 20
- Ταρκύνιος· βλ. Tarquin
- Τερψιχόρη (Ν. Δούκα) 109
- «Τί ἔστιν Ἄνθρωπος» («L' hom-
me considéré en lui-même»)-
βλ. Pluche
- Τίβερις (Tibre) 24, 25
- Τὸ Βῆμα 98
- Τοῦρκοι (Turcs) 12, 28, 114, 119,
- Ἐπόμνημα τοῦ κῆρ Εὐσταθίου
τοῦ μαγίστρου 20
- Ἐψηλάντης Ἀλέξανδρος 95, 96
- Φαναριῶτες 90, 93, 120, 123, 127
- Φιλήμων Ἰωάννης 95
- Φιλίπιδης Δανιὴλ 108
- Φοντενέλ· βλ. Fontenelle
- Φράντζα· βλ. Γαλλία
- Φυσικῆς Ἀπάνθισμα· βλ. Ρήγας
- Φωκάς Παναγῆς-Μαρίνος 45
- Φωτισμένος Δεσποτισμὸς 96, 126
- Χειρόγραφα:
- Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Μη-
λεῶν 16 107, 108, 113·
- Ἱστορικῆς & Ἐθνολογικῆς
Ἐταιρείας 313 109, 112, 113·
- Θ. Π. Καίρη 95 110, 111, 112
- μονῆς Ἐσφιγμένου 306 88
- Χρονικὰ τοῦ Ἰμπερίου· βλ.
Voltaire

- Annales de l'Empire, depuis Charlemagne*: βλ. Voltaire
- Afrique 119
- Aix-la-Chapelle 103, 106
- Allemagne: βλ. Γερμανία
- Almanach (Άλμανάχος)* 26, 27
- Amsterdam (Άμστερνταμ) 23, 61, 129
- Arabes: βλ. Άραβες
- Asie 119
- Bâle (Βασιλεία) 18, 26
- Belgrade (Traité de-) 120
- B. J.: βλ. Levshin
- Bretonne Rétif de La 99
- Callas Jean 30
- Camariano Ariadna: βλ. Καμαριανού Άριάδνη
- Charlesmagne (Κάρολος ό Μέγας) 25, 26
- Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*: βλ. Montesquieu
- Conticello Vassa S. 16
- Czarine de Moscovie: βλ. Αικατερίνη Β' ή Μεγάλη
- De l'esprit des lois*: βλ. Montesquieu
- Denys d'Halycarnasse (Halycarnasse): βλ. Διονύσιος Άλικαρνασσεύς
- Diderot Denis 87
- Dion: βλ. Δίων
- Dionisij Alikarnasskij: βλ. Διονύσιος Άλικαρνασσεύς
- Du contract social ou principes du droit politique*: βλ. Rousseau
- Emerigon G. (Έμεριγόν Γ.) 54
- Letters on the Gout* 54
- Empire Ottoman—Empire Turc: βλ. Όθωμανική Αυτοκρατορία
- Encyclopédie* (Γαλλική Έγκυκλοπαίδεία) 23, 87, 97, 98, 130
- Entretiens sur la pluralité des mondes*: βλ. Fontenelle
- Espagne: βλ. Ίσπανία
- Euler Leonhard 42, 45
- Euphrate: βλ. Εϋφράτης
- Europe: βλ. Εϋρώπη
- Fontenelle B. Le Boyer de (Φοντενέλ) 92, 93, 95, 118
- Entretiens sur la pluralité des mondes (Όμιλίες περι πηθύος κόσμων...)* 92, 95, 118
- France: βλ. Γαλλία

- Grand Seigneur· βλ. Ὁθωμανική Αὐτοκρατορία
- Hongrie 119
- Inde· βλ. Ἰνδία
- Janissaires 120
- Knapp M. 16
- Knös Börje 42, 64
- La Loi naturelle*· βλ. Voltaire
- La Philosophie de l'Histoire*· βλ. Voltaire
- La Science du gouvernement*· βλ. Réal de Curban
- Le Spectacle de la Nature*· βλ. Pluche
- Le Tocsin de rois aux souverains de l'Europe*· βλ. Voltaire
- Lettre de J. J. Rousseau à Monsieur de Voltaire, le 18 août 1756*· βλ. Rousseau
- Levant· βλ. Ἀνατολή
- Levshin Vassilij Alekseevich (B. Π – B. Λ. – Λέβσιν Βασίλειος) 42, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 69, 127
- Pis'mo, soderzhashchee nekotorye rezsuzhdenija o Poeme G. Vol'tera* 47, 48, 49, 69, 81
- Lissabona· βλ. Λισβόνα
- Maggs Barbara W. 51
- Mahomet· βλ. Μωάμεθ
- Marcheselli Lucia 115
- Memnon*· βλ. Voltaire
- Molière (Μολλιέρ – Μολιέρος) 92, 93
- Montesquieu Ch. de Secondat (Μοντεσκιέ – Μοντεσκιού) 9, 10, 11, 35, 37, 38, 57, 59-126, 127
- Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (Στοχασμοί τινες περὶ τῶν αἰτιῶν τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς πτώσεως τοῦ δήμου τῆς πόλεως Ῥώμης· *Reflections on the Causes of the Grandeur and Declension of the Romans*; *Betrachtungen über die Ursachen der Grösse und des Verfalles der Römer*· *Considerazioni sopra le cagioni della Grandezza de' Romani, e della loro Decadenza*· *Aenmerkingen over de oorzaken van de grootheid der Romeinen, en van hunnen ondergang*; *Herr Montesquiou's Tankar öfwer Orsakerne til de Romares Wälde och Fall, Af Fransöskan öfwersatte*· Ἔρευν-

- να περί προόδου καὶ πτώσεως τῶν Ῥωμαίων. Συνθεθεῖσα παρὰ τοῦ Μοντεσκίου καὶ μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς Γαλλικῆς Διαλέκτου (1795): *Reflections on the Causes of the Grandeur and Declension of the Roman Empire; Uwagi nad przyczynami wielkosci y upadku Rzeczypospolitey Rzymskiej z francuzkiego na polski iezyk przetlomaczone: Razmyshlenia o prichinakh velichestva rimskago naroda i ego upadka*) 11, 38, 61, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 93, 121
- De l'esprit des lois* («Πνεῦμα τῶν νόμων») 11, 57, 85, 86, 88, 89, 91, 94, 96, 98, 99, 127
- Œuvres de Montesquieu...* («Ἄπαντα») 61, 62, 74
- Moscovie· βλ. Μόσχα
- Musulmans 27
- Nakaz*· βλ. «Εἰσήγησις»
- Neuchâtel (Νιουσατέλ) 40
- Nijni-Novgorod (Νίζνι Νοβγορόδ) 53
- Nouveaux Mélanges philosophiques, historiques, critiques, &c., &c.*· βλ. Voltaire
- Œuvres complètes*· βλ. Rousseau
- Œuvres de Montesquieu*· βλ. Montesquieu
- Paris (Παρίσι) 23, 98, 103
- Perse 119
- Pis'mo, soderzhashchee nekotorye rezsuzhdenija o Poeme G. Vol'tera na razrushenie Lissabona*· βλ. Levshin
- Plavinskaia Nadejda 71, 72
- Pluche Noël–Antoine 42, 44
- Le Spectacle de la Nature* («Τί ἔστιν Ἄνθρωπος» – «L'homme considéré en lui-même») 45
- Poème sur le désastre de Lisbonne*· βλ. Voltaire
- Polénon Alexei 70
- Rachild Aaron (Ραχίλδ Ἄαρον) 25, 26, 29
- Réal de Curban Gaspard (Ρεάλ) 9, 11, 92, 93, 95, 101–126
- La Science du gouvernement* («Πολιτικά») 11, 92, 95, 103, 105, 107, 108, 110, 111, 116, 117
- Romain· βλ. Ρώμη
- Rome· βλ. Ρώμη
- Rousseau Jean–Jacques (Ρουσσώ Ζάν–Ζάκ) 12, 40, 42, 43,

- 44, 45, 97, 98, 99, 127, 128, 129, 130, 131
- Discours sur les sciences et les arts* 131
- Discours sur l'inégalité* («Λόγος περὶ τῆς ἀνισότητος...») 97, 98, 129
- Du contract social ou principes du droit politique* («Κοινωνικὸ Συμβόλαιον») 97, 98, 130, 131
- Economie... Politique* («Περὶ Πολιτικῆς Οἰκονομίας») 97, 98
- Émile ou de l'éducation* («Αἰμίλιος ἢ περὶ ἀγωγῆς») 98, 128
- Lettre de J. J. Rousseau à Monsieur de Voltaire, le 18 août 1756* 40, 45
- Œuvres complètes* («Ἀπαντα») 40
- Russie· βλ. Ρωσία
- Sermon du Papa Nikolas Charisteski*· βλ. Voltaire
- Servius Tullius (Σέρβιος Τύλλιος) 78, 79
- Tarquin (Ταρκύνιος) 75, 78
- Tchentsova Vera 47
- Tibre· βλ. Τίβερις
- Traduction du poème de Jean Plokof, conseiller de Holstein sur les affaires présentes. 1770*· βλ. Voltaire
- Traité sur la Tolérance à l'occasion de la mort de Jean Calas*· βλ. Voltaire
- Turcs· βλ. Τοῦρκοι
- Viriat(h)e (Viriate – Viriat – Βαριάτος) 79, 80
- Voltaire, François-Marie Arouet, dit (Βολταίρος – Βολτάρης – Βολτάριος – Βολτῆρ – Οὐολταίριος – Οὐολταίριος – Vol'ter) 9, 10, 13-58, 69, 127, 128
- Annales de l'Empire, depuis Charlemagne* («Χρονικὰ τοῦ Ἰμπερίου») 17, 25, 26, 29
- Candide ou l'optimisme* («Κανδίδης, ἢ Ὀπτιμίσμος») 49
- Épître à l'impératrice de Russie Catherine II* 56
- La Loi naturelle* 39
- La Philosophie de l'Histoire* 23
- Le Tocsin de rois aux souverains de l'Europe* 56
- Memnon* 29
- Nouveaux Mélanges philosophiques, historiques, critiques, &c., &c* 16, 21, 22, 29, 30

— <i>Poème sur le désastre de
Lisbonne</i> 38, 45, 47, 69	— <i>Traité sur la Tolérance</i> 16, 23, 30
— <i>Sermon du Papa Nikolas
Charisteski</i> 56	Wirz Charles 47
— <i>Traduction du poème de Jean
Plokof</i> 56	Zonare, Zonara· βλ. Ζωναράς
Ἰωάννης

✦ VOLTAIRE, MONTESQUIEU, RÉAL DE CURBAN ✦
ΟΥΟΛΤΑΙΡΟΣ, ΜΟΝΤΕΣΚΙΟΥ, ΡΕΑΛ • ΝΕΟΤΕΡΕΣ
ΕΡΕΥΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙ
ΚΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΧΩΡΟ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ ΤΟΥ Δ. Γ. ΑΠΟ
ΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟ
ΠΟΙΗΘΗΚΕ ΣΕ Η/Υ MACINTOSH ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ
ΚΑΙ ΤΗ ΒΑΣΩ ΑΝΤΩΝΙΟΥ • ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ OFFSET
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ» ΣΕ ΧΑΡ
ΤΙ CONQUEROR 100 ΓΡΑΜΜ. ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 2007

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ ΤΟΥ
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ «ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΙΔΕΟ
ΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ» ΚΑΙ ΕΙΝΑΙ
ΤΟ ΕΝΕΝΗΚΟΣΤΟ ΤΡΙΤΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΝΕΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ
ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ
Θεσμοί και Ίδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία

- Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ – Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Η Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου. Μία πηγή και ένα τεκμήριο*, τ. 1, Άθήνα 1987.
(ISBN 960-7094-34-4)
- ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Άνεπίσημα από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια και μαρτυρίες του 1476*, Άθήνα 1988.
(ISBN 960-7094-00-X)
- Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ό «Ίερός Κώδιξ» του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο β΄ μισό του 1Ε΄ αιώνα: Τά μόνα γνωστά σπαράγματα*, Άθήνα 1992.
(ISBN 960-7094-06-9)
- ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ό θεσμός της πατριαρχικής έξαρχίας, 14ος-19ος αιώνας*, Άθήνα 1995.
(ISBN 960-7094-32-8)
- Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Άφορισμός. Ή προσαρμογή μιās ποιηής στις ανάγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, Άθήνα 1996 [β΄ έκδοση 2004].
(ISBN 960-7094-33-6)
- Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Άνάγλυφα μιās τέχνης νομικής. Βυζαντινό δίκαιο και μεταβυζαντινή «νομοθεσία»*, Άθήνα 1999.
(ISBN 960-7916-04-2)
- ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Άφιερώματα και δωρεές τόν 16ο αι. στη Μ. Έκκλησία. Θεσμικές όψεις της ενσέβειας*, Άθήνα 2002.
(ISBN 960-7916-19-0)
- Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Γιά τούς Φαναριώτες. Δοκιμές έρμηνείας & Μικρά αναλυτικά*, Άθήνα 2003.
(ISBN 960-7916-30-1)
- ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μετά την Κατάκτηση. Στοχαστικές προσαρμογές του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σε ανέκδοτη έγκύκλιο του 1477*, Άθήνα 2006.
(ISBN 978-960-7916-57-0)

(ISBN 978-960-7916-58-7)

MD0006125994